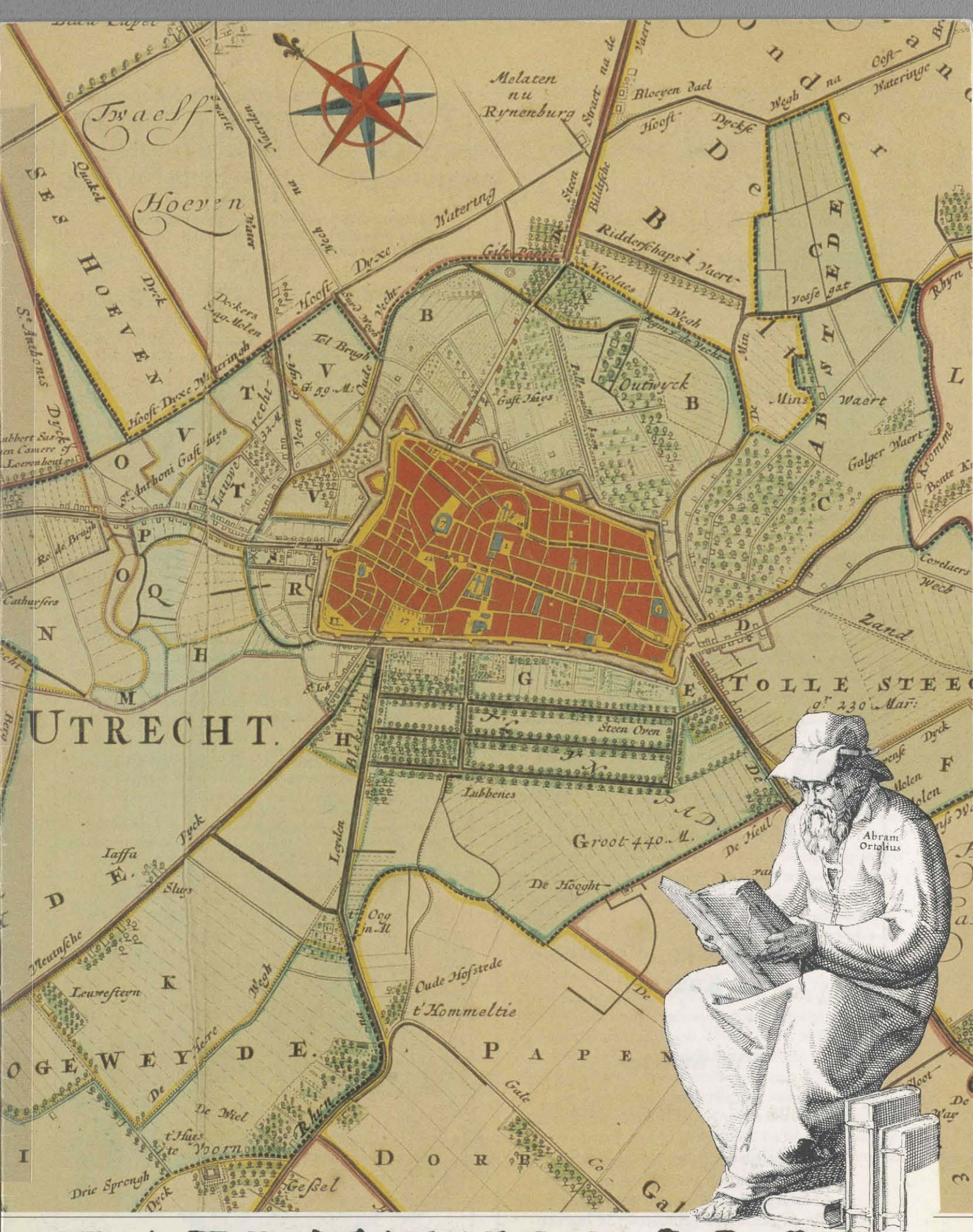

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND 10e jaargang, 1991, nr. 4

UW SPECIAALZAAK VOOR:

- Zeldzame 16e/19e eeuwse landkaarten
- Wereldkaarten
- Atlassen
- Stads- en dorpsgezichten geheel Nederland
- afb. Beroepen, ambachten enz.
- Geïll. boeken, kook- en kinderboeken.

's ochtends en 's maandags gesloten.

Parade 17a
5911 CA Venlo
tel. 077-519000
telefax 077-544602

Antiquariaat

„Het Bisschopshof”

**Oude Boeken, Prenten
en Kaarten**

J.W. Kervezee

postbus 747 - 3500 AS Utrecht

Nederlandse stads- en dorpsgezichten
Kaarten en plattegronden
Nederlandse plaatsbeschrijvingen
Oude en zeldzame geïllustreerde boeken
In- en verkoop

CAERT-THRESOOR

10e jaargang, 1991, nr. 4

**Kaarten, gezichten en historieprenten van
Claes Jansz. Visscher en zijn zonen
in de Hollstein-reeks**

C. Schuckman 61

**De stad Groningen en Het Bildt
in 1505/1508**

W.K. van der Veen 66

**De kaartenverzameling van het
Rijksarchief in Friesland**

B. de Vries 72

Varia Cartographica 77

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven 79

Redactie

Drs. P.P.W.J. van den Brink,
dr. H.P. Deys,
drs. M.M.Th.L. Hamelers,
drs. E.O. van Keulen,
dr. P.C.J. van der Krogt,
drs. A.H. Ruitinga,
en drs. D. de Vries.

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Drs. E.O. van Keulen, Rijksmuseum 'Nederlands
Scheepvaart Museum', Kattenburgerplein 1, 1018 KK
Amsterdam

Aanwijzingen voor auteurs

Zie 5e jaargang (1986), nr. 3, blz. 64. Eveneens verkrijg-
baar op aanvraag bij het redactiesecretariaat

Rubriek Nieuwe Literatuur

Drs. P.P.W.J. van den Brink, Geografisch Instituut, Post-
bus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 30,— per
jaar (vier nummers), buitenland f 50,—. Losse nummers
f 10,—. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen
en bestellingen van losse nummers aan: *Caert-Thresoor*,
Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-
72458, Postgironummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is
slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de re-
dactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr. f 100,—
halve pagina per nr. f 70,—
1/4 pagina per nr. f 50,—
Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst
10% korting; zelfde tekst 15% korting.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen worden opge-
nomen à f 5,— per 12 woorden. Opgave aan de admi-
nistratie.

ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag:

Detail van de kaart van de vrijheid van de stad Utrecht.
Caspar Specht, 1696 (Gemeentelijke Archiefdienst,
Utrecht).

Kaarten, gezichten en historieprenten van Claes Jansz. Visscher en zijn zonen in de Hollstein-reeks

Inleiding

De in 1937 uit Berlijn naar ons land uitgeweken veilinghouder/kunsthandelaar Friedrich Wilhelm Heinrich Hollstein (1888-1957) publiceerde in 1949 het eerste deel van zijn *Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca. 1450-1700*. Tot 1957 heeft Hollstein voor topografisch materiaal gebruik gemaakt van ter beschikking staande literatuur en de verzameling van het Rijksprentenkabinet, met als kartografische kern de zogenaamde Atlas Halma.¹ Dat Hollstein echter vooral open stond voor (profiel)gezichten en historieprenten leert een vluchtige bestudering reeds. Het ontbreken van kaartenuitgevers echter als de Blaeu's, Jacob Aertsz. Colom e.a. is een teken aan de wand. Hoe is na Hollsteins dood met kartografisch en topografisch materiaal omgesprongen?

Nooit is door de (kunst)historici die aan de reeks werkten gedacht dat een volledig beeld van de Nederlandse en Vlaamse kartografie zou moeten of kunnen ontstaan in Hollstein. Ontzag voor het immense onderzoeksgebied der kaarten met eigen specialisten heeft zeker een rol gespeeld. Bovendien kwam met Koemans *Atlantes Neerlandici* vanaf 1967 een overzichtswerk voor de Nederlandse atlasenproductie tot stand dat respect afdwong.² Besloten werd uiteindelijk in de Hollstein-reeks (wand)kaarten die niet tot atlasen behoren op te gaan nemen. Een blijvend onderscheid is dat in Hollstein altijd

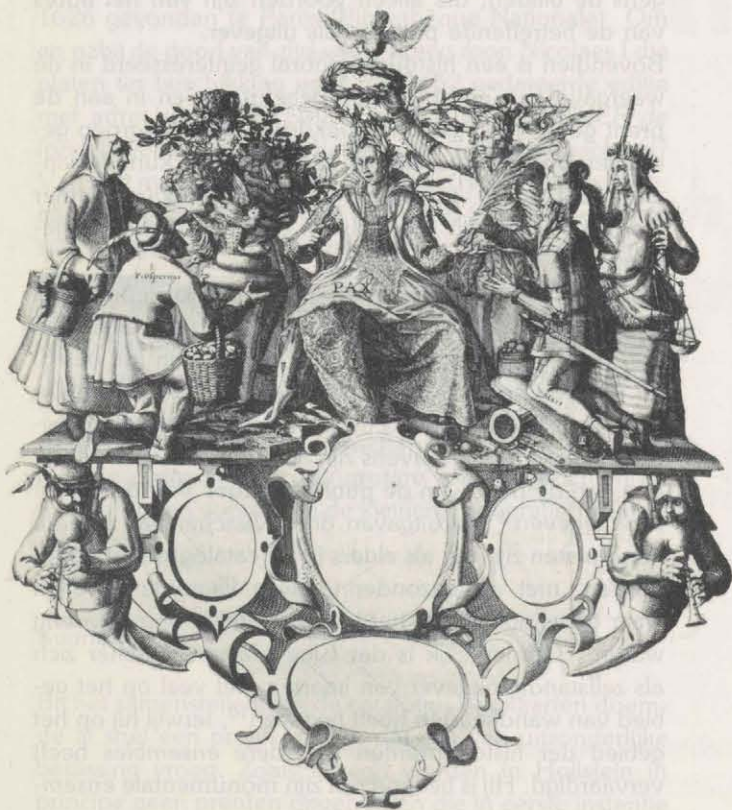
in eerste instantie wordt gekeken naar de kunstenaars - de tekenaar van de decoraties en de graveur - en alleen indien de betrokkenheid van die producenten voor een kaart onbekend zijn het blad op naam van de uitgever op te voeren.

Binnen de Hollstein-reeks is bijvoorbeeld aandacht besteed aan de kaartenproductie van het Antwerpse uitgevershuis Verbiest (dl. XXXV).

Claes Jansz. Visscher (1586/87-1652) en de topografie

Visscher is het schoolvoorbeeld van de zich tot uitgever opwerkende etser/tekenaar. Het boeiende aan deze figuur is dat hij zijn kennis van het uitgeversbedrijf opdeed onder kaartenmensen en die ervaring in toenemende mate ook ging toepassen buiten de kaartenuitgeverij. Toen Claes Jansz. Visscher in 1605 als 18 à 19-jarige tewerk gesteld werd in het atelier van Willem Jansz. (Blaeu) was het direct een overweldigend project waarvoor Willem Jansz. op 23 april 1605 zesjarig privilege verkreeg van de Staten Generaal.³ Visscher maakte kennis met de complexiteit die in het samenstellen van een kaart uit twintig koperplaten besloten ligt. Tevens leerde hij dat in de kaartenuitgeverij de kaartgraveur (hier: Josua van den Ende) en etser/graveur van decoratieve elementen (hier: Visscher) vaak twee verschillende mensen waren. De werkverdeling en internationale export en 'marketing' in een bedrijf als dat van Willem Jansz. behoren hiernaast tot de lering die Visscher in die beginjaren trok en in zijn latere activiteit als uitgever succesvol zou toepassen. En dat gold op vergelijkbare wijze voor de kartograaf en de tekenaar. Voor of tijdens het werk aan deze wandkaart heeft Visscher kennis gemaakt met de tekenaar van enige decoraties in de kaart: David Vinck(e)boons (1576-1633).⁴

Onder de vroegstgedateerde prenten (1605-1608) door Visscher is het merendeel naar ontwerpen van de veelzijdige Vinck(e)boons.⁵ Van 1609 tot in 1611 woonde Visscher bij de Nieuwezijds Kolk en opende daar in 1610 een eigen uitgeversbedrijf onder de naam 'Visscher'. Hij zou in de loop der tijd verschillende kaarten publiceren waarop als aanschouwelijk vignet daadwerkelijk een visserijtje voorkomt. In 1611 verhuisde hij naar het huis de Gulden Beurs aan de Kalverstraat. Het uitgeversbedrijf

1. Claes Jansz. Visscher, Allegorische figuren brengen hulde aan de Vrede, vignet in linker halfmond van wereldkaart in 1611 uitgegeven door Pieter van der Keere en Dirck Pietersz. Pers (San Francisco, Sutro Library).

2. Claes Jansz. Visscher, Profiel van Frankfurt (Londen, British Museum).

van Claes Jansz. Visscher zou er tot diens dood in 1652 gevestigd blijven.

De stadsgezichten die hij voor de wereldkaart uit 1605 tekende (geen enkele bewaard) en etste gaan vooraf aan de 'realistische' landschapstekeningen waaraan Visscher tegenwoordig vooral zijn faam dankt onder kunsthistorici en liefhebbers. Voor die coherente groep tekeningen uit de jaren 1607-1611/1612 is praktisch altijd de topografische lokatie bekend, vaak door opschriften van de kunstenaar.

Alle geven een plek weer in of bij Amsterdam en Haarlem.⁶ Van de tekeningen die hiervan in prent werden gebracht is er één in 1611 als randversiering van het profiel van Amsterdam, de zgn. 'Kleine Visscher', gebruikt, maar de meeste kwamen als prent los van kaarten of profielen uit.⁷ Toen Visscher in 1607 met zijn tekeningen 'naer het leven' begon kan hem evenwel als eerste doel juist een serie prenten voor ogen hebben gestaan die als randversiering voor een kaart, plattegrond of profiel dienst had kunnen doen. En dat dan mogelijk op instigatie van een van de uitgevers waarmee hij in die tijd samenwerkte: Pieter van der Keere (ill. 1), David de Meyne, Dirck Pietersz. Pers, Herman Allartsz. van Warmenhuysen en Willem Jansz. Dat is er niet van gekomen en de tekeningen vormden vanaf 1611 het werkkapitaal van het jonge eigen bedrijf aan de Kalverstraat. Omstreeks dezelfde tijd kwam ook de reeks van een titelblad met elf landschappen uit de omgeving van Haarlem uit.

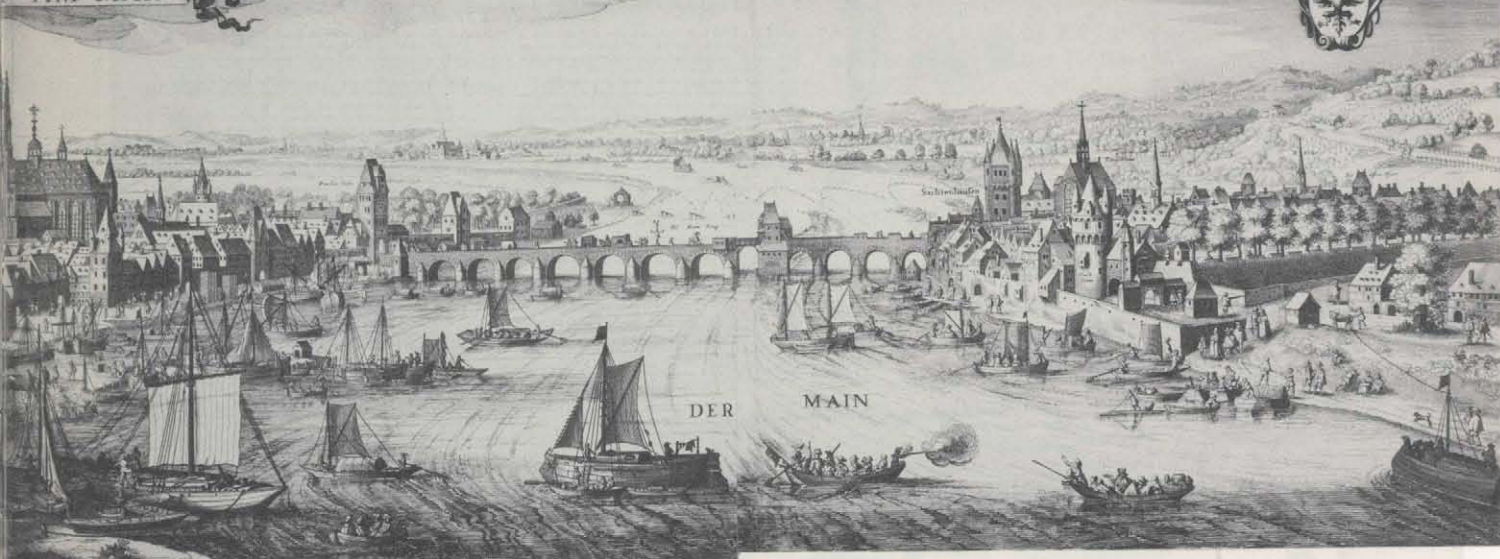
Dat Visscher zelf nooit het werk voor de topografische markt beëindigd heeft zal een ieder bij zelfs vluchtige raadpleging van de verschenen Hollstein-delen XXXVIII en XXXIX duidelijk worden. De catalogus heeft een iconografische volgorde waaronder respectievelijk onderdelen met historieprenten, (profiel)gezichten en plattegronden, topografisch landschap en (wand)kaarten. Per sectie volgen hieronder enige opmerkingen.

Historieprenten

Naar het voorbeeld van Maria Conrardt-Simon is echter besloten één chronologische opsomming van historieprenten te geven. De reden is deze: reeds toen Visscher vanaf 1610 historieprenten op de markt bracht waren zijn koperplaten veelal ongesigneerd en meestal voorzien van zijn uitgeversadres. Met name in de periode 1610-1620 waren de meeste ongesignde platen toch van Visschers hand. Daarmee wordt afgeweken van de in Hollstein gebruikelijke werkwijze om eerst de eigenhandig geëtste, gesignde bladen te geven en vervolgens de bladen, die alleen voorzien zijn van het adres van de betreffende persoon als uitgever.

Bovendien is een historicus vooral geïnteresseerd in de weergave van een bepaalde gebeurtenis en in aan de prent gehechte teksten in boekdruk. Ook die groep gebruikers moet mijns inziens een blad snel kunnen vinden. Dat is nu gewaarborgd. Per catalogusnummer wordt het stilistisch oordeel van de samensteller toegevoegd.

Voor (militaire) historici/kartografen is nauwlettend gevolgd of er meerdere versies zijn van boekdrukteksten met de beschrijving van een latere situatie in het beleg, de veldslag enz. In geval van meerdere bekende boekdrukteksten wordt steeds de laatste in de tekst genoemde datum vermeld. Tevens zijn advertenties voor de bladen aan de hand van de publikatie door Van der Krogt weergegeven.⁸ Heruitgaven door Visscher van oudere koperplaten zijn net als elders in de catalogus niet opgenomen, met als uitzondering twee flagrante gevallen waar de wijzigingen in het Visscher-atelier zeer uitvoerig waren.⁹ Opmerkelijk is dat Claes Jansz. Visscher zich als zelfstandig uitgever van kaarten niet veel op het gebied van wandkaarten heeft begeven¹⁰, terwijl hij op het gebied der historieprenten meerdere ensembles heeft vervaardigd. Hij is bekend om zijn monumentale ensem-

bles voor de veld- en zeeslagen bij 's-Hertogenbosch (1629), Olinda (1630), Maastricht (1632), Breda (1637) en Duins (1639), alle ten tijde van prins Frederik Hendrik.¹¹ Visschers werkzaamheid aan historieprenten overspant zijn hele loopbaan.

(Profiel)gezichten, plattegronden en topografisch landschap

Voortbouwend op het grondleggende artikel van B. van 't Hoff uit 1955, is ook Visschers rol in de markt voor grote profielgezichten of stadspanorama's in Hollstein vastgelegd.¹² Voor het profiel van Hamburg is een tot dusver onbekende editie door Claes Jansz. Visscher uit 1626 gevonden te Parijs (Bibliothèque Nationale). Om en nabij de dood van zijn vader kreeg zoon Nicolaes I die platen ter beschikking voor zijn 1652 gedateerde editie met adres t'AMSTERDAM By CLAES VISSCHER de longe, woonende op't Water in de Jonghe Visscher.¹³ Van een met M. Meriaen Delineavit. CIVisscher Excudebat gesigneerd profiel van Frankfurt is vast komen te staan dat de vermelding van Mattheus Merian de Oude als tekenaar slechts zeer gedeeltelijk de waarheid dekt (ill. 2). Niet Merian, maar vermoedelijk Visscher ontwierp het profiel, en gebruikte voor verschillende onderdelen elementen uit prenten van Merian, Jan van de Velde II, Salomon Saverij (naar Pieter Quast) en zijn eigen gezicht op Schenckenschans uit 1635.¹⁴ Wat betreft de ordening gaan de grotere (profiel)gezichten en plattegronden vooraf aan de kleinere topografische landschappen.

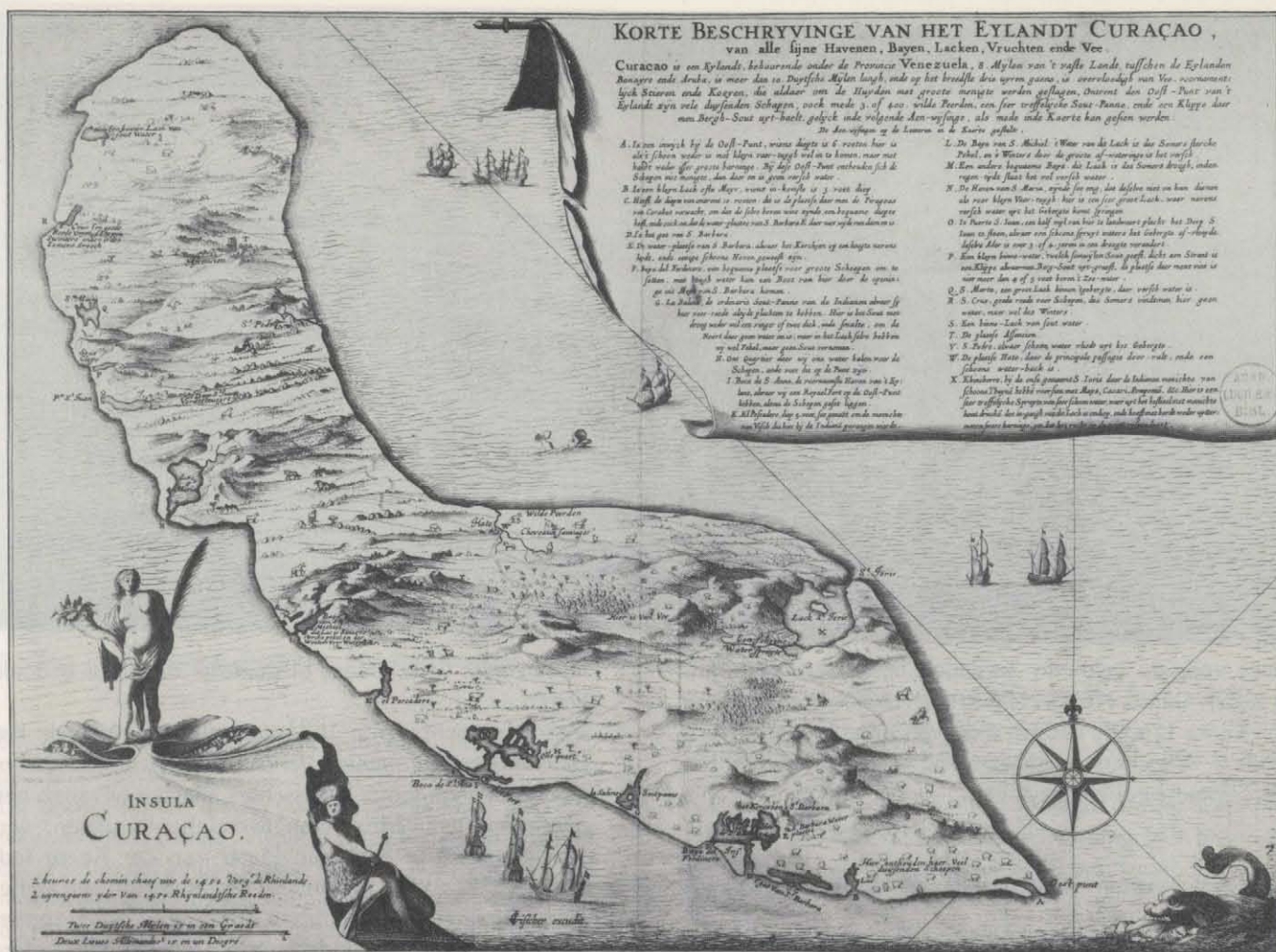
Kaarten

Bij het samenstellen van de catalogus der kaarten doemde al snel een probleem op, dat om een uitzonderlijke beslissing vroeg. Zoals gezegd worden in Hollstein in principe geen prenten opgenomen die in eerste instantie

in een atlas verschenen, of duidelijk daarvoor bedoeld waren.

Visscher bracht pas in 1634 een atlas uit onder de titel *Belgium sive Germania Inferior continens Provincias singulares septemdecim*.¹⁵ Visschers atlanten bevatten een aantal kaarten gedrukt van tweedehands platen: verschillende uit de atlas van Pieter van der Keere (ed. princ. 1617) en van Johannes van Deutecom een archeologische kaart met het huis te Britten. Die vielen zonder meer af. Verder kijkend bleek dat vrijwel alle andere kaarten in de atlas uit 1634 reeds eerder - in 1621, 1625, 1628 en 1630 - los door Visscher waren uitgebracht. Voor de herziene edities van Visschers atlanten gold hetzelfde. Losse kaarten neemt Hollstein wel op en dus was het consequent de geschiedenis der koperplaten in Visschers atlanten vanaf hun eerste, losse uitgave te volgen. Bijgevolg is in de kaartensectie voor Claes Jansz. Visscher de inhoud van zijn atlanten terug te vinden. Onder de kaarten in die atlanten bevonden zich ook eerder verschenen historieprenten. Voor het gemak der gebruiker is vanuit de kaartensectie naar de betreffende historieprenten terugverwezen. Net als bij de historieprenten één chronologie is aangebracht, is voor alle kaarten één geografische geordende reeks verkozen boven twee met respectievelijk eigenhandige en anonieme bladen. Ook hier wilde de kunsthistoricus niet zijn invalshoek éénzijdig opleggen, maar informeert per nummer wel omtrent z'n toeschrijving. De belangrijke verzameling van de Newberry Library in Chicago werd niet bezocht, maar door collegiale hulp van de heren D. de Vries en R.W. Karrow (ter plekke) konden de daar aanwezige bladen in de catalogus worden opgenomen.¹⁶ Indien een bepaalde editie, danwel staat van een kaart wel in de literatuur werd aangetroffen maar niet in een exemplaar gevonden, is de betrouwbare bron tussen haakjes vermeld met de toevoeging 'acc.[ording] to'.

Kaarten die ten onrechte in de literatuur aan Visscher werden toegeschreven - d.w.z. hij heeft ze (waarschijnlijk) niet zelf geëst, of alleen maar heruitgebracht - zijn besproken in een sectie die in de Hollstein-reeks van-

3. *Willem Hondius, Kaart van Curacao (Leiden, Universiteitsbibliotheek, coll. Bodel Nijenhuis).*

ouds 'mentioned by' genoemd wordt. Lees: genoemd door een auteur, maar niet geaccepteerd in Hollstein. Een van die gevallen is hierbij geïllustreerd (ill. 3): een ongesigneerde kaart van het eiland Curaçao, met het adres van Visscher links- en een nummer 7 rechtsonder. De kaart is vergelijkbaar met een gesigneerd en 1640 gedateerd werk van Willem Hondius: een plattegrond van Recife met nummer 6.¹⁷

Visschers zonen

De zonen van Claes Jansz. Visscher worden afwijkend van de gewoonlijke naamgeving, maar volgens de in de zeventiende eeuw gebruikelijke patroniemen, opgevoerd als Claes Claesz. Visscher I (Nicolaes I) en Claes Claesz. Visscher II (Nicolaes II). Het praktische voordeel hiervan was dat de catalogi voor beide zoons aansluitend aan die voor hun vader konden worden geboden. Bij naamgeving 'Nicolaes I en II' hadden de door hen uitgegeven prenten pas in een later deel kunnen volgen, na behandeling van de graveurs Cornelis, Johannes en Lambert Visscher en de uitgever Hendrick Jansz. Visscher.

De kaarten, (profiel)gezichten, plattegronden, topografische landschappen en historieprenten zijn vrijwel compleet geïllustreerd in het platendeel. Hopelijk is aan de

kartografische en topografische wetenschap op deze wijze een, zij het bescheiden, dienst bewezen.

NOTEN

1. Een artikel van L. Aardoom en J.F. Heijbroek met de juiste herkomstgeschiedenis van de zogenaamde Atlas Halma - via Reinier Ottens en stadhouder Willem V - is in druk (*Bulletin van het Rijksmuseum* jaargang 39, 1991, nr. 3).
2. C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, 6 vols., Amsterdam/Alphen aan den Rijn 1967-1985.
3. Hollstein XXXVIII, pp. 91-92, no. 202; G. Schilder *The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu & Jodocus Hondius*, Amsterdam 1977.
4. Zie Hollstein XXXVII, pp. 7-38.
5. Hollstein XXXVIII, nos. 1-3, 4 (1606), 5-8 (1608, uitgever: Willem Jansz.), 9, 19 (1607, uitgever: Willem Jansz.), 107 (1605), 108, 109 (1606), 110 (1607), 202 (1605, uitgever Willem Jansz.), 204 (1607, uitgevers: David de Meyne en Herman Allartsz. van Warmenhuysen). Zie over de verwantschap der vroege tekeningen van Visscher met die van Vinck(e)boons de uitstekende dissertatie: M. Simon, *Claes Jansz. Visscher*. Freiburg im Breisgau 1958 (typescript, niet in handelseditie verschenen): zie verder de gecorrigeerde genealogie: I.H. van Eeghen, *De familie van de plaatsnijder Claes Jansz. Visscher*, in: *Maandblad Amstelodamum* 77 (1990), pp. 73-82.
6. Simon, *Zeichnungen*, nos. 1-4, 6-9, 16, 18-21, 25, 36, 38-41, 47, 48, 52, 53, 55, 59-63, 70 en 71. Zie ook de

landschapstekeningen in de verzamelingen Van Eeghen: 'Cartuijers buiten amsterdam ande west sijde' (Amsterdam, Gemeentearchief) en G. en M. Abrams: 'houtewael'.

7. Tekening voor de rand om de 'Kleine Visscher' (Hollstein XXXVIII, no. 125 en nos. 144-147): Simon, Zeichnungen, no. 22.
8. P.C.J. van der Krogt, *Advertenties voor kaarten, atlassen, globes e.d. in Amsterdamse kranten 1621-1811*, Utrecht 1985.
9. Hollstein XXXVIII, nos. 29 (allegorie op de overwinning op de Arminianen, 1618) en 89 (slag bij Duins, 1639).
10. Uitzonderingen zijn Hollstein XXXVIII, nos. 215 (Zeven-tien provinciën, herziene editie van platen door Johannes van Doetechum uit 1594), 227 (Purmer, 1622), 243 (Vlaanderen, 1645) en 246 (Frankrijk, 1650, mogelijk een heruitgave); wel is gedocumenteerd dat Visscher betrokken was bij heruitgaves als die der wandkaart van Holland en West-Friesland van Balthasar Florisz. van Berckenrode (zie Hollstein XXXVIII, p. 245) en dat hij voor zijn dood begonnen was aan wandkaarten van Zeeland, Brabant en Vlaanderen, die na zijn dood door Nicolaes Visscher I op de markt werden gebracht (zie Hollstein XXXVIII, pp. 257-260).
11. Hollstein XXXVIII, nos. 65, 66, 70, 72, 73, 85, 86 en 89.
12. B. van 't Hoff, Grote stadspanorama's, gegraveerd in Amsterdam sedert 1609, in: *Jaarboek Amstelodanum* 46 (1955), pp. 81-131.
13. Hollstein XXXVIII, nos. 128 (Deventer), 135 (London), 134 (Hamburg); vergelijk editie van Nicolaes II in 1650 met het profiel van Vlissingen naar ontwerp van Adriaen van de Venne: Hollstein XXXV, pp. 8-9, no. 1 ill.
14. Hollstein XXXVIII, no. 131.
15. Koeman Vis 1A: herziene edities in 1637: Koeman Vis 2; en in of na 1645: Koeman Vis 3.
16. De verzameling in de Newberry Library vormde de basis voor de beschrijving door T. Campbell, *Claes Jansz. Visscher: A hundred maps described*, London 1968 (Map Collector's series no. 46).

17. Zie Hollstein XXXVIII, pp. 231-247, i.h.b. p. 244 'mentioned by Campbell 72'.

SUMMARY

Maps, views and history prints by Claes Jansz. Visscher and his sons in the Hollstein series.

To what degree is topographical and cartographical material covered by the volumes of Hollstein's *Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca. 1450-1700*? During the lifetime of the founder and first compiler of the series, the auctioneer and art dealer F.W.H. Hollstein (1888-1957), it was mostly profiles and views that were included. Not to merely duplicate the valuable work of the *Atlantes Neerlandici* by Koeman it was eventually decided to describe (wall-)maps that were not in the first instance intended for atlases. Inclusion would follow this hierarchy: wherever possible under the engraver, if the engraver is unknown under the designer, if both of these are unknown under the publisher.

The volumes XXXVIII (text) and XXXIX (plates) largely describe the oeuvre of the Amsterdam draughtsman, etcher and publisher Claes Jansz. Visscher (1586/1587-1652). Influenced by the map-publisher Willem Jansz. (Blauw) and the draughtsman and painter David Vinck(e)boons, Visscher started his own shop in 1610, to move to the Kalverstraat in 1611. The volumes include all history prints, (profile) views, plans, landscapes and maps initiated in Visscher's workshop. In each case an attribution of the etching or engraving work to the master or (a) member(s) of his workshop is given. Reissues by Visscher are excluded, as are first issues by Visscher of plates by identified engravers. A section with erroneously attributed sheets is called 'mentioned by' (vol. XXXVIII, pp. 231-247). The catalogues of prints published by the sons Claes Claesz. Visscher I (Nicolaes I; 1618-1679) and Claes Claesz. Visscher II (Nicolaes II; 1649-1702) includes the (profile) views, wall-maps and maps published apart from the atlases. Lavish illustration of these oeuvres is offered in the plate-volume.

RESTAURATIE ATELIER STERKEN

Restauratie en conservering van papier en perkament

*Zoals boeken, prenten, (wand)kaarten,
losse stukken, charters & zegels, etc.*

De Cloese 7-9, 7339 CM Ugchelen (Apeldoorn) Tel: 055-423147 Fax: 055-430614

De stad Groningen en Het Bildt in 1505/1508

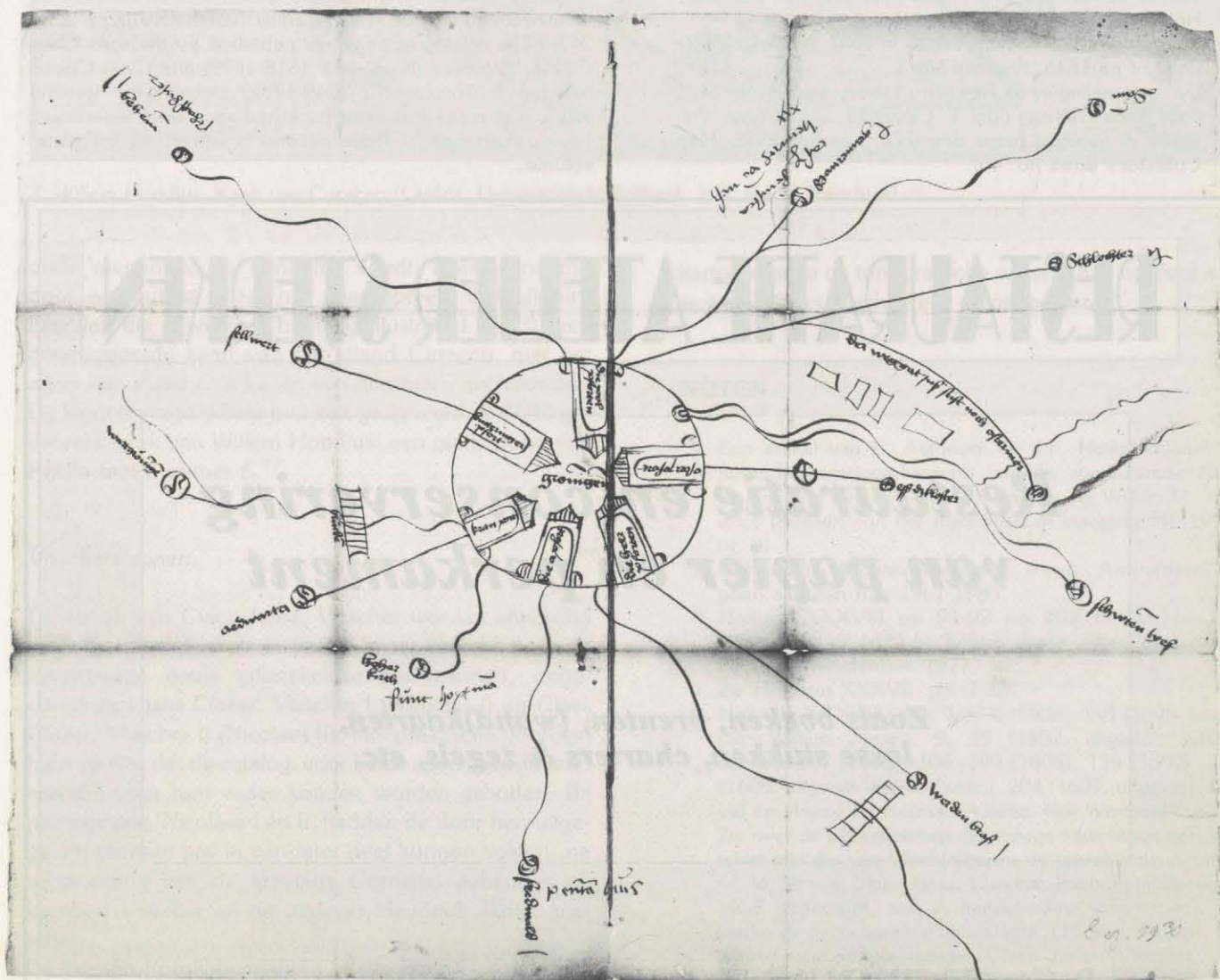
Inleiding

Dr. Hans Brichzin, medewerker van het Staatsarchiv te Dresden, heeft in het tweede nummer van deze jaargang van *Caert-Thresoor* een en ander bericht over een vroeg-zeftende-eeuwse schetskaart van de stad Groningen en omgeving (afb. 1).¹ Uit Brichzins artikel blijkt, dat deze kaart toch niet zo in de archieven verborgen was geweest als geruchten het deden voorkomen na de eerdere mondelinge mededeling van de auteur erover aan Nederlandse collega's. 'De notitie in potlood *Gez(telt) 1930*' rechts onderaan de kaart betekent immers, 'dat de schets in dat jaar in het register van de kaartenafdeling van het Staatsarchief te Dresden werd opgenomen'. Ik stel me derhalve voor, dat sedert 1930 onder het trefwoord 'Groningen' in de 'Zettelkatalog' van de kaartenafdeling van het Dresdener Staatsarchiv een ver-

wijzing naar deze kaart is te vinden. Niemand heeft echter ooit aandacht daaraan geschonken. Brichzin komt derhalve de eer toe ons voor het eerst attent te hebben gemaakt op deze uitermate curieuze kaart.

Eerdere vermeldingen

Toch moet zeker één Nederlander aan het eind van de vorige eeuw de kaart onder ogen hebben gehad. In 1889 stelde mr. J.L. Berns, rijksarchivaris in de provincie Friesland, in opdracht van de minister van binnenlandse zaken onder andere in het toenmalige Hauptstaatsarchiv te Dresden een nader onderzoek in naar stukken, die belangrijk waren voor de Friese geschiedenis tijdens het bewind van de hertogen van Saksen in Friesland omstreeks 1500.² Op deze stukken was

1. Schetskaart van het beleg van Groningen in 1505 (het noordoosten boven) (Staatsarchiv Dresden, Loc. 8194).

de aandacht gevestigd door prof.dr. P.J. Blok, hoogle-
raar in de geschiedenis te Groningen, in zijn in 1888 ver-
schenen verslag van een door hem in de voorafgaande
jaren ingesteld, door de regering gesubsidieerd, onder-
zoek in verscheidene Duitse archieven naar voor de Ne-
derlandse geschiedenis belangrijke archivalia.³ Van een
aantal oorkonden en brieven in het Dresdener archief
heeft Blok regesten vervaardigd, maar of hij van andere
stukken meer heeft gezien dan de beschrijving ervan in
de catalogus, is niet zeker. De door Brichzin vermelde
archivalia duidt hij slechts met een verkorte Nederlandse
vertaling van de Duitse titel aan.⁴ Verondersteld mag
worden, dat hij ze niet of zeer terloops heeft ingezien.
Blok, die blijkens verscheidene van zijn publikaties geïnter-
esseerd was in de Groningse geschiedenis, zou anders
zeker de nodige aandacht aan de kaart van Groningen
hebben besteed.

Berns bezocht het Hauptstaatsarchiv te Dresden met de
opdracht zich op de hoogte te stellen van de inhoud van
alle daar berustende en voor het bedoelde tijdperk van
de Friese geschiedenis belangrijke stukken. Zoveel mo-
gelijk moest hij daarvan noteren, hetgeen, omdat hem
onvoldoende tijd ter beschikking stond, neerkwam op
het maken van volledige afschriften van slechts enige
stukken en het vervaardigen van regesten van het me-
rendeel. Nadat in de volgende jaren op zijn verzoek vele
afschriften van het Dresdener Hauptstaatsarchiv waren
ontvangen, beschikte Berns ten slotte over kopieën van
ca. 300 stukken, die hij in zijn rapport had vermeld.⁵
Het Friese rijksarchief bewaart deze met de aantekenin-
gen van Berns als een afzonderlijke collectie, die een
welkome bron is voor de kennis van het tijdperk van de
Saksische hertogen, waarvoor nauwelijks uit eigen archi-
valia uit die tijd kan worden geput.⁶ Berns heeft blijkens
het verslag van zijn speurtocht het dossier, waarin de
kaart voorkomt, in handen gehad.⁷ Een aantal stukken
eruit heeft hij afzonderlijk beschreven. Zo vermeldt hij de
door Brichzin genoemde ongedateerde lijst van opme-
tingen van Het Bildt, volgens deze van Frantz Mim(m)a
en Hessel Maktena, als een meting door F. Mijnnama en
Hessel Martena, alsmede de door Brichzin aangehaalde
'kostenspecificaties' als 'uitgave voor het Bildt van
1505-1508'.⁸

Het dossier 'Abmessung des Landes-Bilde'

Ik kan niet eronderuit op te merken, dat de vertaling van
Brichzins artikel een onjuiste omschrijving geeft van de
stukken, waartussen de 'Abriss d[er] Stadt Groning[en]'
wordt aangetroffen. Het enkelvoudige 'akte' is voor deze
documenten zeker niet het goede woord. Daaronder
wordt in ons spraakgebruik immers verstaan een tot be-
wijs dienend, officieel opgemaakt stuk. Brichzin spreekt
echter niet over één enkel stuk, maar over een verzame-
ling stukken betreffende hetzelfde onderwerp. In Duitse
archieffringen wordt daarvoor, anders dan in Neder-
land, de aanduiding 'Akten' gebezigd. Onder de bedoel-
de 'Akten' inzake de bedijking van Het Bildt bevindt zich
ook de kaart van Groningen. Hoewel de vorm, waarin

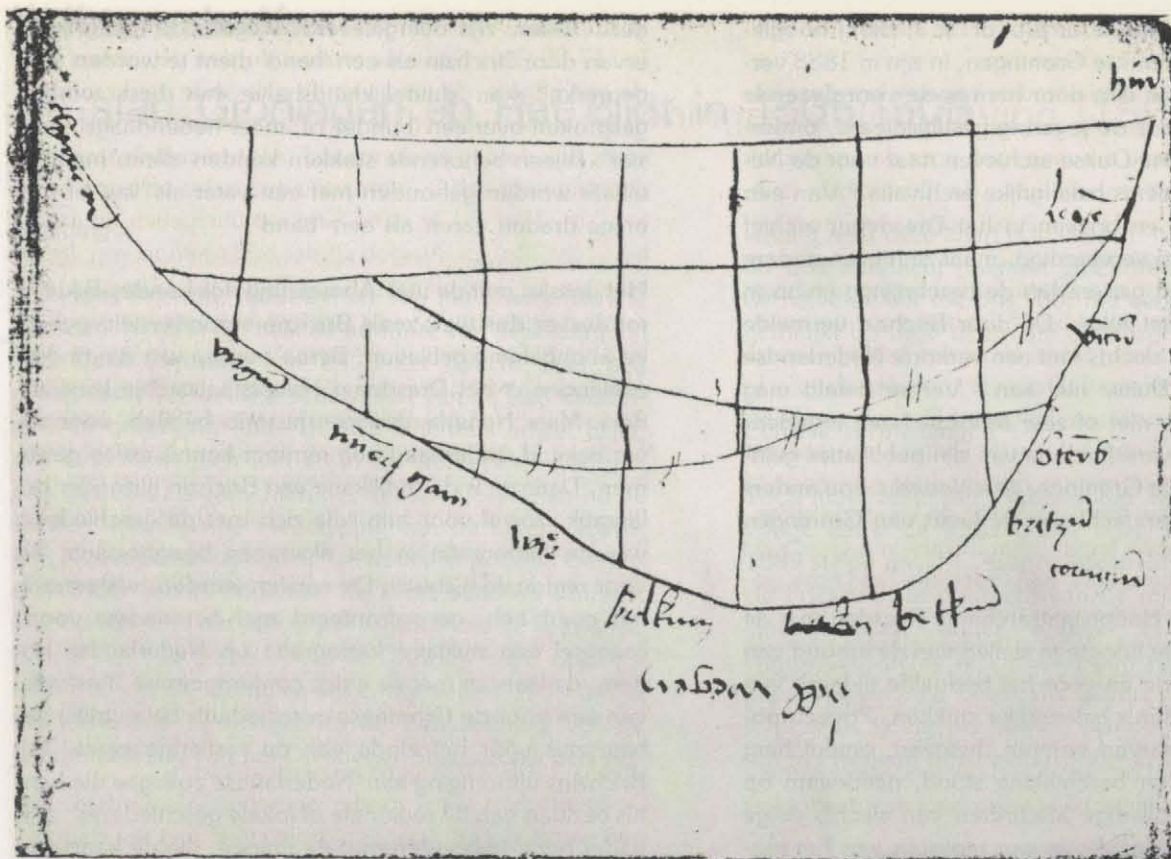
deze 'Akten' zijn overgeleverd, volgens de beschrijving
ervan door Brichzin als een 'band' dient te worden aan-
gemerkt,⁹ kan duidelijkheidshalve het best worden
gesproken over een 'bundel' of, meer hedendaags, 'dos-
sier'. Bijeen behorende stukken konden alleen maar bij
elkaar worden gehouden met een veter als 'lias' of met
enige draden garen als een 'band'.

Het dossier met de titel 'Abmessung des Landes-Bilde' is
tot dusver dus niet, zoals Brichzin veronderstelt, geheel
en al onbekend gebleven. Berns' verslag van zijn onder-
zoekingen in het Dresdener Hauptstaatsarchiv leert an-
ders. Maar Nederlandse kaarthistorici hebben, voor zo-
ver bekend, inderdaad nog nimmer kennis ervan geno-
men. Daarom is de publikatie van Brichzin bijzonder be-
langrijk, zowel voor hen, die zich met de geschiedenis
van de kartografie in het algemeen bezighouden, als
voor regionale historici. De eersten worden, wanneer ik
het goed heb, geconfronteerd met het oudste voort-
brengsel van militaire kartografie op Nederlandse bod-
em, de laatsten met de enige contemporaine 'illustratie'
van een voor de Groningse geschiedenis belangrijke ge-
beurtenis vóór het einde van de zestiende eeuw. Op
Brichzins uitnodiging aan 'Nederlandse collegae die ken-
nis bezitten van de regionale of lokale geschiedenis', zich
nader bezig te houden met de vragen, die de kaart van
Groningen oproept en waarop hij geen antwoord kan
geven, waag ik in te gaan door te proberen de kaart in
haar juiste historische context te plaatsen.

De kaart van Groningen

De stad Groningen, in de loop van goed een eeuw tot
grote bloei gekomen, met economische, staatkundige en
militaire invloed in heel het gewest, dat thans haar naam
draagt, en zelfs tot ver in Friesland, moest haar positie als
stadstaat, die zij met zoveel succes had opgebouwd, in
de laatste jaren van de vijftiende eeuw in snel tempo op-
geven. Steeds meer ervoer zij, dat ook de regio, waarin
zij de boventoon voerde, hoe vrij en onafhankelijk haar
inwoners zich vele honderden jaren lang hadden ge-
voeld en gedragen, tot het Heilige Roomse Rijk behoor-
de. In 1498 beleende keizer Maximiliaan hertog Albrecht
van Saksen, als beloning voor zijn grote verdiensten je-
gens hem als succesrijk krijgsoverste en royaal geldschiet-
ter, onder de titel 'gubernator of 'potestaat' met Friesland
en de landstreken beoosten de Lauwers, alsmede met
gebied aan de oostzijde van de Eems. Reeds spoedig
probeerde Albrecht ook de stad Groningen, hoewel be-
horende tot het territorium van de bisschop van Utrecht,
zijn wil op te leggen. De stedelijke burgerscharen, naar
Friesland uitgerukt, ondervonden, dat zij tegen Albrechts
geharde huurlingen weinig konden uitrichten. Toch
slaagden de Groningers in 1500 erin, zij het met moeite,
een Saksisch beleg te doorstaan. Aan hun overheersing
van Westerlauwers Friesland was echter voorgoed een
einde gekomen. Zij hadden voortaan al hun krachten
nodig om hun eigen zelfstandigheid te handhaven.

Hertog Albrecht stierf al in datzelfde jaar, doch zijn zonen

Hendrik en George, die achtereenvolgens in zijn rechten op de Friese gebieden traden, hebben het de stad moeilijker gemaakt dan hun vader had kunnen doen. Saksische troepen, versterkt door legerbenden van graaf Edzard van Oost-Friesland, benauwdten Groningen steeds meer. Van de aanvang van de vijandelijkheden af vormde het klooster Aduard als Saksisch hoofdkwartier een constante bedreiging voor de stad. Nadat eerder Appingedam en Delfzijl door de Oostfriese graaf waren versterkt, waardoor de weg naar de Eems voor de stedelingen was afgesloten, brachten de Sakkers in 1501 het Reitdiep, Groningens hoofdvaarwater naar de open zee, onder hun controle door ter plaatse van de Aduarderzijl, waar het Aduarderdiep zich met het Reitdiep verenigt, een 'blockhuys' te bouwen, dat 'onwinnelyck starck' heette te zijn.¹⁰ Nadat een gesloten bestand niet tot een definitieve oplossing van de geschillen had geleid, gingen de verenigde Saksische en Oostfriese legers in 1505 ertoe over Groningen steeds meer in de engte te drijven. De stedelijke uitvalswegen naar Drenthe werden afgesneden, doordat de Sakkers het huis van Harmen Benc-kema, grietman van Vredewold, te Midwolda in het zuidelijke Westerkwartier, ten oosten van de weg, die via Leek naar Roden voerde, bevestigden,¹¹ en de graaf van Oost-Friesland zuidoostelijk van de overgang in de hoofdverbindingsweg met het zuiden over het Hoornsediep bij De Punt een versterking, die de naam 'Weerdenbras' kreeg, aanlegde.¹² In het klooster Selwerd lag bij voortduring een bezetting, de kerken van Slochteren, Hoogkerk, Garmerwolde en Bedum waren al of werden alsnog versterkt. De blokkade van de laatste grote weg naar Drenthe door de legering van soldaten in de kerk

te Zuidlaren maakte het de Groningers ten slotte onmogelijk zich nog te voorzien van hun eerste levensbehoeften, rogge en turf. Ze werden 'toe allen zyden en einden benauwet', bericht de Groningse brouwer en regent Sijke Benninge, die deze angstige tijd zelf heeft meegemaakt, in zijn kroniek. Wel werd Zuidlaren na enige dagen weer verlaten, maar aan de benarde situatie veranderde dat niet veel. Bij nacht probeerden sommigen stellingen heimelijk in de omgeving levensmiddelen te bemachtigen, maar wee hen, wanneer ze door de vijand werden gegrepen!¹³

De primitieve kaart in de archieven van de Saksische hertogen te Dresden, waarover Brichzin bericht, is niet gedateerd, maar lijkt op het eerste gezicht Benninges mededelingen betreffende de omsingeling van Groningen in 1505 te illustreren. Zeer schetsmatig is daarop de aan alle zijden ingesloten stad Groningen weergegeven. Uitgaande van een cirkel, die de stad moet voorstellen, zijn met ruwe lijnen de wegen en wateren, die van Groningen naar elders leidden, alsmede de Saksische en Oostfriese versterkingen in de omtrek van de stad, die daarop controle uitoefenden, getekend. Zes van de zeven toenmalige stadspoorten zijn 'afgebeeld'. De Ebbingepoort ontbreekt, hoewel ook zij volgens een oud rijmpje 'te landwaert' voerde.¹⁴ Dit is geen vergissing van de tekenaar. Vanuit de Ebbingepoort was weliswaar de weg naar Bedum, bekend als de Kleiweg, te bereiken, maar deze weg zelf was een aftakking van de grote weg vanaf de Boteringepoort naar het noorden, die door de Saksische troepen in het klooster Selwerd werd gecontroleerd. De Kleiweg wordt op de kaart niet aangege-

ven, maar wel de waterweg van Bedum naar Groningen. Overigens is de kaart allerm minst duidelijk wat de waterstaatkundige situatie rond de stad betreft.

Om zekerheid te verkrijgen over het veronderstelde verband tussen dit kartografische document en de gebeurtenissen rond Groningen in 1505 is een nader onderzoek vereist. Het archiefbestand, waarin de kaart is opgenomen, lijkt nauwelijks houvast te bieden. Brichzins mededeling, dat het schrift van de kaart overeenkomst vertoont met dat van in hetzelfde dossier opgenomen rekeningen betreffende de bedijking van Het Bildt van 1505-1508, zegt al heel weinig. Aangezien het dossier stukken uit de jaren 1505-1519 bevat, zou kunnen worden geconcludeerd, dat de kaart niet uit 1505 behoeft te zijn, maar evengoed in het tweede decennium van de zestiende eeuw kan zijn gemaakt. Die mogelijkheid bestaat inderdaad, want de strijd rondom Groningen was toen opnieuw ontbrand. Vrijwel alle versterkingen, die in 1505 in gebruik waren om de stad van de buitenwereld af te sluiten, zijn in 1514 weer door vijandelijke troepen bezet. Tussen de opgaven van de versterkte plaatsen, van waaruit in beide jaren Groningen werd bedreigd, door de kroniekschrijver Benninge, is echter één klein verschil, dat voor de datering van de kaart van het grootste belang is. In 1514 is namelijk niet zoals in 1505 Bedum, maar het ten zuiden daarvan gelegen Zuidwolve bevestigd.¹⁵ Omdat op de kaart Bedum als versterkte plaats voorkomt, mag welhaast als zeker worden aangenomen, dat zij in 1505 is getekend, althans dat zij de situatie in dat jaar voorstelt.

De 'tekening van onbekende betekenis' op de keerzijde

Aan de overige stukken in het dossier, die voor het grootste deel te maken hebben met de op last van hertog George van Saksen uitgevoerde bedijking van Het Bildt in Noordwest-Friesland in 1505-1508, schijnt voor de datering van de kaart van Groningen geen bewijskracht te ontlenen. Maar dat valt mee! De kaart lijkt abusievelijk bij het dossier, achter de al genoemde rekeningen betreffende de bedijking, gevoegd. Zij heeft inderdaad niets met de rest van de stukken te maken. Wel echter de tekening op de rugzijde ervan (afb. 2). Brichzin zegt, dat die tekening, waarvan de ware betekenis hem onduidelijk is, 'doet denken aan een ontwerp voor een kaartnet', hetgeen hem evenwel zeer onwaarschijnlijk voorkomt. Van een kaartnet is dan ook geen sprake. De tekening is een kaartje van het ingedijkte of in te dijken Bildtse gebied. Het schetsje is uiteraard niet gesigneerd. Misschien is het het werk van een van de landmeters, die bij de bedijking van Het Bildt waren betrokken. Brichzin deelt mee, dat in de tot het dossier behorende rekeningen drie niet met name genoemde landmeters worden vermeld.¹⁶ H. Sannes, die zich uitvoerig met de geschiedenis van het Bildt heeft beziggehouden, vond in de door of op verzoek van Berns vervaardigde afschriften van de rekeningen van 1506/07 en 1507/08 in het Friese rijksarchief, dat een van deze drie Jan Tryude heette.¹⁷ Het Bildt had reeds in 1494 bijzondere aandacht gekre-

gen van de Duitse keizer, die zich ervoor interesseerde wie tot de daar gelegen buitendijkse landen waren gerechtigd. Waarschijnlijk is Het Bildt beschouwd als gebied, waarover de landsheer de vrije beschikking had, want in 1498 schonk de keizer het met onder andere de eilanden Terschelling en Ameland in volle eigendom aan Albrecht van Saksen, zijn nieuwe Friese leenman. Diens zoon George, aan wie zijn oudere broer Hendrik in 1504 het bestuur over Friesland overliet en die in mei van het jaar erop volledig het gezag daar verkreeg, heeft zich zeer voor de bedijking van Het Bildt ingezet. In februari 1505 is een overeenkomst gesloten met vier heren uit Dordrecht, de rentmeester van Holland Thomas Beuckelaar en de gebroeders Jacob, Floris en Dirk van Wijngaarden. Reeds dadelijk in het volgende voorjaar is met de aanleg van de nieuwe zeedijk begonnen. Het werk vorderde echter langzamer dan werd gewenst. De oorlog met Groningen kostte schatten. Het college van regenten, hetwelk vanwege de hertog Friesland bestuurde, schreef de landsheer, dat wanneer het beschikbare belastinggeld werd aangewend voor de oorlogvoering - waarvoor het ook niet toereikend zou zijn, de bedijking van Het Bildt 'daruber liegen blijven' moest. Toch zijn de dijk en de sluis bij De Leije, de huidige Oude Bildtzijl, waarschijnlijk nog in 1505 gereedgekomen.¹⁸

De tekening op de rugzijde van de kaart van Groningen in het Saksische dossier over de bedijking van Het Bildt geeft een duidelijke illustratie van de inpolderingsarbeid. De halve boog is de oude zeedijk, die van het oosten naar het westen de grietenijen Leeuwarderadeel, Menaldumadeel en Barradeel beschermde. Rond deze boog zijn de naastgelegen dorpen in deze grietenijen met name genoemd. Achtereenvolgens zijn dit van het noordoosten naar het zuidwesten Hijum ('Hiu[m]'), De Leije ('Leije[n]'), Finkum ('Vi[n]cu[m]'), Stiens ('Stein[s]'), Britsum ('Britzu[m]') en Cornjum ('Cornyu[m]') in Leeuwarderadeel, Beetgum ('Betku[m]'), Berlikum ('Belkum') en Wier ('Wir') in Menaldumadeel en Minnertsga ('Min[n]ersgaw'). Firdgum ('Virgu[m]') en Tjummarum ('Thijmeru[m]') in Barradeel. De halve boog wordt in het noorden afgesneden door de nieuwe zeedijk, sedert voortgaande bedijkingen bekend als de Oude Bildtdijk. De lijn dwars door de polder stelt de hoofdweg voor, de zogenaamde Middelweg, die Het Bildt doorsnijdt van even ten zuiden van De Leije in het oosten tot de oude dijk een eindje voorbij Firdgum in het westen en waaraan kort na de bedijking de dorpen Vrouwenparochie, Sint-Annaparochie en Sint-Jacobiparochie zijn ontstaan. De zeven verticale, de Middelweg kruisende, lijnen zijn wegen, die de nieuwe en oude zeedijk met elkaar verbinden. Het merendeel ervan is nog terug te vinden op de huidige topografische kaart (afb. 3). De half gebogen lijn vanaf Stiens in het oosten naar de Middelweg is een vaart, waarvoor, naar wel wordt aangenomen, de bestaande geulen in het voormalige kwelderland werden uitgegraven. Onder de namen Zuidhoekstervaart en Blikvaart is dit water nog steeds bekend.¹⁹ De tweede gebogen lijn, van dwarsstreepjes voorzien, stelt vermoedelijk voor de vaart van De Leije naar de sluis te Wier, die door de inwoners van Het Bildt werd gewenst voor

3. Het Bildt (Topografische kaart van Nederland 1:50.000, verkleind). Het in 1505-1508 ingedijkte gebied is omlijnd; de namen van de dorpen, die op het kaartje van ca. 1508 voorkomen (afb. 2) zijn onderstreept. (Copyright: Topografische Dienst, Emmen).

de afvoer van hun produkten naar Franeker, en voor het graven waarvan in december 1508 een voorstel aan de hertog is gedaan.²⁰

Datering van de kaart van Groningen

Dit kaartje van de 'Bill wegen', zoals het opschrift ervan luidt, werd het bewaren waard geacht en is daardoor de oorzaak geworden, dat de kaart van Groningen en omstreken, die haar dienst had gedaan, maar waarvan de keerzijde nog goed genoeg was bevonden om te worden gebruikt, behouden is gebleven! Als zeker mag toch wel worden aangenomen, dat de kaart van Groningen ouder is dan het kaartje van Het Bildt. Dit zal zijn gemaakt, nadat de bewoners van de nieuwe polder eind 1508 hun verlangen naar een tweede kanaal kenbaar hadden gemaakt. De kaart van Groningen moet dus van vóór 1508 dateren. Opnieuw is derhalve de conclusie, dat zij de stad en omgeving tijdens het beleg in 1505 moet voorstellen.

De kaart geeft de penibele situatie van Groningen in dat jaar perfect weer! De al genoemde versterkte plaatsen rondom zijn alle aangegeven. Het blokhuis bij de Aduarderzijk, door Benninge eerst 'Stuur Gronningen' of 'Steur Gronningen', later 'Weert Gronningen' genoemd, heet op de schets 'Wart Groni[n]ge[n]'. De versterking, die als 'Fredwald' wordt aangeduid, is het huis van Harmen Benckema, de grietman van Vredewold, dat door de hertog van Saksen werd beschouwd als 'zijn oopen huis', waarin hij te allen tijde zijn intrek kon nemen of troepen legeren. De brug over het Reitdiep, die op de kaart is aangegeven, is waarschijnlijk de brug, die in 1505 is gelegd op de hoogte van Wasingehuys, een gehucht aan het Aduarderdiep, om de in het klooster te Aduard gele-

gerde troepen de gelegenheid te geven gemakkelijk het klooster Selwerd ten oosten van het diep te bereiken. Langs de weg, die volgens de tekenaar van de kaart 'gat inss stift noch [= nach] Ostermor', en die vanaf de weg door Duurswold, van Groningen naar Slochteren en verder, via Kropswolde en bij De Knijpe of De Groeve over de Hunze naar Zuidlaren in het dingspel Oostermoer leidde, lieten de Saksische en Oostfriese legeraanvoerders in 1505 hun troepen vanuit het oostelijk van de stad gelegen gebied naar Drenthe, dat in het gewoonlijk als 'het Sticht' aangeduide bisdom Utrecht was gelegen, trekken.²¹

De Groningers kregen het steeds benauwder. Ten slotte werd het hen zo bang te moede, dat zij zich om hulp wendden tot de graaf van Oost-Friesland, die zich na een hem aangedane belediging van zijn Saksische bondgenoot had afgewend. In 1506 is hij door de stad als heer aanvaard. Aan het zelfstandig bestaan van Groningen was daarmee een einde gekomen. Het diende voortaan rekening te houden met een 'hogere macht'. Niet geheel zeker van de trouw van zijn nieuwe onderdanen, die zich meer uit opportunisme dan uit overtuiging tot hem hadden gewend, liet graaf Edzard in de uiterste zuidoosthoek van de stad, aan twee zijden begrensd door de vestingwal, een 'kasteel' aanleggen om de stedelingen ontzag in te boezemen. In overleg met de Oostfriese graaf trokken de Saksers zich terug uit vele van hun versterkingen. De bezettingen verlieten de kloosters Aduard en Selwerd, de kerken van Hoogkerk, Bedum, Garmerwolde en Slochteren werden ontvest. Slechts de 'Weerdenbras', 'Steur Gronningen' en 'Benckemahuys' bleven in Saksische handen. Hoewel dus op drie zeer essentiële punten de controle op Groningens in- en uitvoer bleef gehandhaafd, heerste onder de Groningers grote

opluchting. De vrije handel met de gebieden noordelijk en oostelijk van de stad was weer mogelijk en ook de vaarweg via de Eems naar de open zee en de landwegen naar de Duitse gebieden langs de oostgrens van de Nederlanden lagen weer open. De ommekeer kwam zo plotseling, 'dattet', aldus Benninge, 'scheen marckelyke dat Godt se Miraculoselyck se verlossede, en hulp uit oere nooden'.²²

NOTEN

1. Hans Brichzin, Een schetskaart van de stad Groningen en omgeving (1505/1508) [Uit het Duits vert. en bew. door H.P. Deys], in: *Caert-Thresoor* 10 (1991), blz. 32-34.
2. *Verslagen omtrent 's rijks oude archieven* 12, 1889 (1891) 167; J.L. Berns, *Verslag aangaande een onderzoek naar archiefstukken, belangrijk voor de geschiedenis van Friesland, uit het tijdperk der Saksische hertogen*, 's-Gravenhage 1891, blz. 1-5.
3. P.J. Blok, *Verslag aangaande een onderzoek in Duitschland naar archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland 1886-1887*, 's-Gravenhage 1888, blz. 10-12 en 41-61 (bijl. D).
4. Ibidem, 12 ('Loc. 8194. Meting van de Bildt door Frans Minema en Hessel Martena met opgave van de gebruikers. Hierin ook opgaven omtrent de kosten der droogmaking van de Bildt enz. (1513-1518)').
5. *Verslagen omtrent 's rijks oude archieven* 12, 1889 (1891) 167, 13, 1890 (1892) 237, 14, 1891 (1893) 229 en 15, 1892 (1894) 324.
6. P. Nieuwland (ed.), *De archieven in Fryslân*. Alphen aan den Rijn 1987 (Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland 12), blz. 5 en 117. J.S. Theissen, die in het eerste hoofdstuk van zijn proefschrift Centraal gezag en Friesche vrijheid (*Friesland onder Karel V*, Groningen 1907) tot dusver het uitvoerigst aandacht heeft geschonken aan de heerschappij van de Saksische hertogen over Friesland, was het niet mogelijk een onderzoek in te stellen in de originele archiefstukken te Dresden. Hij heeft gebruik gemaakt van de verzameling van 'enkele honderden copieën van stukken uit het Rijks-Archief te Dresden (Kgl. Sächsisches Hauptstaatsarchiv), berustende in het Rijks-Archief te Leeuwarden', die door hem zijn 'aangehaald met het nummer van Berns' Verslag' (Ibidem, xxv).
7. Berns, *Verslag*, blz. 4 (Loket 8194, 'Städte und Oerter', nr. 3, 'Abmessung der Lande Bilde und was dieselbe zum Theil aufzurichten gekostet. ...').
8. Ibidem, blz. 71, nr. 461, en 48, nr. 335. Brichzin heeft de namen van de beide Friezen niet goed gelezen. Frans Minema en Hessel Martena waren respectievelijk rentmeester en raad van de Saksische hertogen in Friesland.
9. De verschillende stukken zijn doorlopend gepagineerd van 1a-40b. Dat ze zijn ingebonden blijkt uit de mededeling van Brichzin, dat de 'loodrecht door het midden lopende streep' op de afbeelding van de kaart van Groningen 'de binddraad van de akte' is.
10. Sicke Benningha, Chronickel der Vriescher landen en der stadt Groningen, in: Matthaeus Brouërius van Nidek (ed.), *Analecta medii aevi, ofte Oude en nooit voorheen gedrukte Nederlandsche geschiedenisboeken* I. Amsterdam/Middelburg 1725, blz. 58-59.
11. Ibidem, 83 en 248. Over de lotgevallen van 'Benckemahuis' in de oorlog in het begin van de zestiende eeuw A.J. Andreae, 'Benckemahuis in Vredewold', *Groningsche Volksalmanak* 1897 (1896) blz. 138-144. Zie ook W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol [en] A. Pathuis, *De Ommelanden borgen en steenhuizen*. Assen/Maastricht 1987² (Groninger historische reeks 2), blz. 274-275.
12. Benningha, Chronickel, blz. 87-88; W. Zuidema (ed.), Kro-

niekje van Groningen uit de 16de eeuw, in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 12 (1889) blz. 93-181, aldaar blz. 130-131. Over 'Weerdenbras' P. Baks, *Weerdenbras: een laat-middeleeuwse versterking in de provincie Groningen*, in: *Paleo-aktueel* 1 (1989), blz. 126-130, en uitvoeriger Idem, *Weerdenbras, een verdwenen laat-middeleeuwse veldversterking nabij de Groninger Punt* (Doctoraalscriptie pré- en protohistorie, Groningen 1989).

13. Benningha, Chronickel, blz. 87, 89, 130 en 148; Kroniekje van Groningen, blz. 134.
14. Het rijmpje, dat wordt geciteerd door J.A. Feith, *Wandelingen door het oude Groningen VI, Muren en torens, poorten en wallen*, *Groningsche Volksalmanak* 1896 (1895), blz. 85-114, aldaar blz. 101-102, moet van vóór 1517 dateren, omdat in dat jaar het aantal stadspoorten met de toen gebouwde Steentilpoort tot acht werd uitgebreid.
15. Benningha, Chronickel, 214 en 219.
16. Theissen (zie noot 6), blz. 60, nt. 2, spreekt over drie landmeters, die in 1507 Het Bildt hebben opgemeten.
17. H. Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt. (Beschreven in haar verband met de algemene historie van Friesland)* I, (1500-1700). Franeker 1951, blz. 19.
18. Ibidem, blz. 10 en 13-18. Zie ook Theissen (noot 6), blz. 59.
19. Sannes, *Geschiedenis* I, blz. 8 en 19. De Blikvaart ontleent haar naam aan de vroegere 'blikken' ter plaatse. Deze 'blikken', die Brichzin 'niet ondubbelzinnig' kan verklaren, worden door Sannes 'slechte, drassige gronden' genoemd. Volgens A.A. Beekman, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795 I* ('s-Gravenhage 1905) blz. 189-190, zijn het 'nog onbegroeide aan- en opgewassen gronden, boven gewoon laag water gelegen'.
20. Sannes, *Geschiedenis* I, blz. 26.
21. Benningha, Chronickel, resp. blz. 72, 75, 174, 217, 262 [= 256] en 270 (blokhuis bij de Aduarderzijk), 248-249 (huis van Benckema), 115-116 en 159-160 (brug over het Reitdiep) en 73 en 87 (weg naar het Oostermoer).
22. Ibidem, blz. 174-175.

SUMMARY

Groningen and Het Bildt in 1505/1508

The skeleton-map of Groningen and surroundings, found in the Dresden State Archives (see *Caert-Thresoor* 10 (1991) pp. 32-34), is an illustration of the siege of the city of Groningen by the Saxon and East-Frisian troops in 1505. This map has been preserved thanks to the fact that some years later a map of the region of Het Bildt (in the Northwestern part of Friesland) had been drawn on the back side. This region had been reclaimed not long before and the map had been joined with other documents regarding the embankment of this area and kept in the archives of the Saxon dukes who ruled in Friesland by those days.

Naschrift van de Redactie

Wij ontvingen van B.J. Deinum (Tervuren, België), Drs. G. Elzinga (Fries Museum, Leeuwarden) en Prof.dr. A.H. Huussen (Instituut voor Geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen) korte reacties op het artikel van Brichzin, die in de hierbovenstaande reactie van Van der Veen reeds ter sprake komen: het verband tussen het tweede kaartje en Het Bildt, met de zee- en Bildtdijken, de namen van de dorpen en de verwijzing naar Blok en Berns. Volgens Huussen en Deinum zouden de dwarsstreepjes in een van de gebogen lijnen doorhalingen moeten voorstellen, met de bedoeling deze lijn te vervangen door die met de dorpsnamen, die een wat diepere 'zakvorm' en een juistere vorm van de polder aangeeft. De heer Deinum schrijft verder dat een 'blik' een veld of weiland is en verwijst naar de ter plaatse voorkomende familienaam 'Van het Blik'.

De kaartenverzameling van het Rijksarchief Friesland

Inleiding

De kaartenverzameling van het Rijksarchief in Friesland bestaat, evenals die van de meeste andere rijksarchieven, voor het grootste deel uit kaarten en tekeningen die tot archieven behoren. Daarnaast is er een aantal kaarten dat geen relatie met een archief vertoont maar in het verleden is verzameld of geschonken. Verder moet de aanwezigheid van een kleine verzameling atlassen en een aantal topografische tekeningen en prenten, portretten en enige historie-afbeeldingen worden vermeld. De laatste categorieën zijn echter maar klein in aantal.

De kaarten beslaan de periode vanaf de 16de eeuw tot heden; het grootste aantal dateert uit de 19de eeuw, toen de overheid zich op grotere schaal dan voorheen ging bezighouden met onder meer waterstaatsaangelegenheden en inrichting van het landschap.

De laatste tien tot vijftien jaar is de verzameling sterk uitgebreid, enerzijds door verwerving, anderzijds door de vondst van veel onbekend materiaal in overheids- en particuliere archieven. Dit had tot gevolg dat een nieuwe inventarisatie noodzakelijk was. De kaartenverzameling bevat naar schatting 10.000 kaarten. In dit artikel wordt eerst ingegaan op de samenstelling en de herkomst van

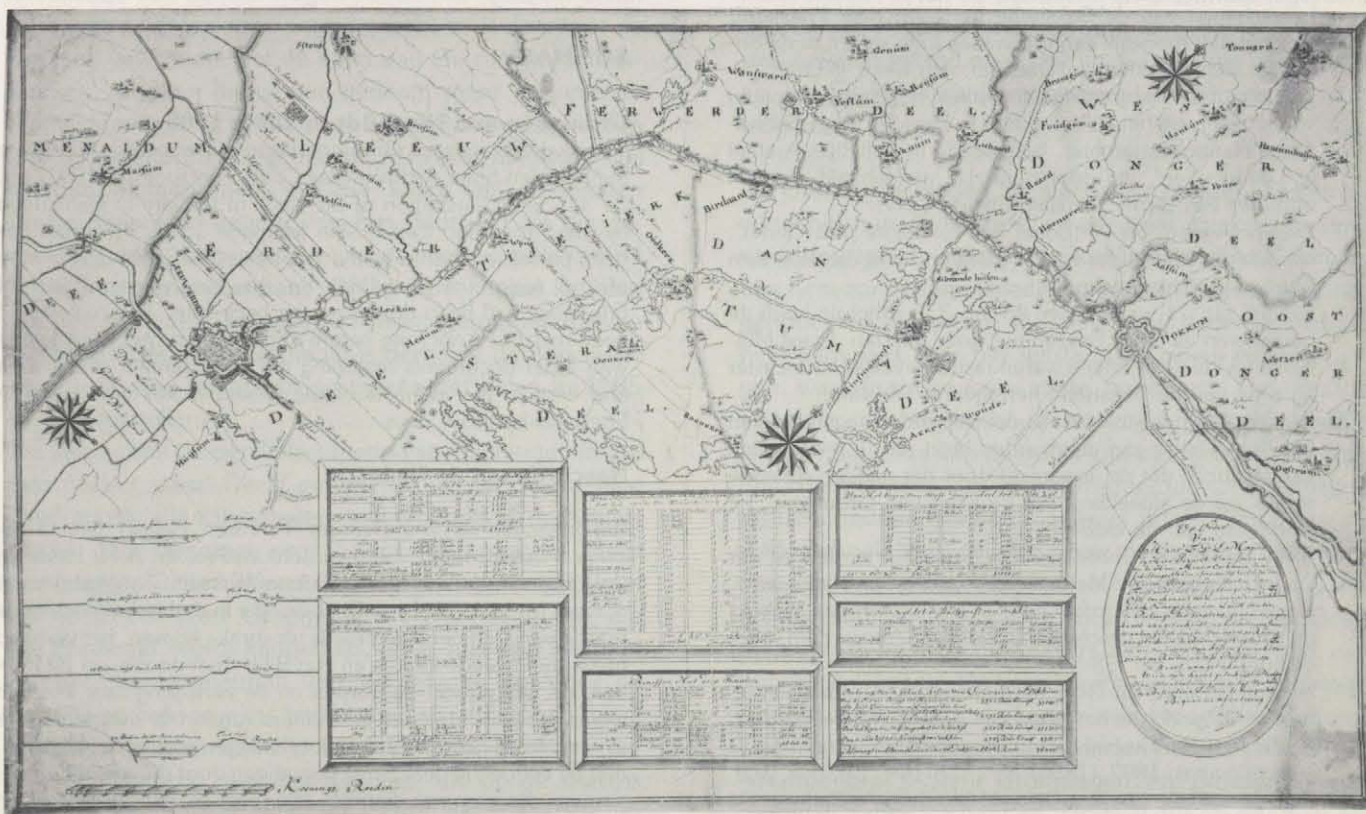
het kaartmateriaal, vervolgens op de ontsluiting en het materieel beheer.

Samenstelling en herkomst

1. Kaarten en tekeningen uit overheidsarchieven vóór 1813

Al in de 16de eeuw hield de Friese overheid zich bezig met het in kaart brengen van haar bezittingen. Projecten als inpolderingen, wegeaanleg en het ontwerpen van gebouwen maar ook de landsverdediging maakten het noodzakelijk om over kaarten te beschikken. Enerzijds waren de kaarten van belang voor het beheer, anderzijds hadden zij een bewijsfunctie. Waarschijnlijk door een toenemende behoefte aan kwalitatief goede kaarten besloten de Staten van Friesland in 1602 een eigen landmeter, de landschapslandmeter genaamd, te benoemen. Het merkwaardige is dat deze functionarissen slechts weinig kaarten hebben nagelaten.¹

De oudste kaarten in het archief van het hoogste bestuursorgaan, de Staten van Friesland, dateren uit het begin van de 17de eeuw; oudere exemplaren zijn er wel geweest, maar niet bewaard gebleven.

1. Situatiekaart van de Dokkumer Ee tussen Leeuwarden en Dokkum, van de hand van Willem Loré (hoogleraar te Franeker) en Pieter Idserts Portier, 1735 (kaart nr. 13116).

Een bijzonder mooi voorbeeld is de kaart van de Dokkumer Ee, in 1735 opgemeten door de landmeter (later hoogleraar te Franeker) Willem Loré (1679-1744) en getekend door de kunstenaar Pieter Idserds Portier (afb. 1).² Bepaald fraai zijn ook de tekeningen van 's Lands tucht- en werkhuis (de gevangenis) te Leeuwarden, die in verband met de herbouw in 1754-1756 zijn vervaardigd (kaarten 13156 t/m 13180). Naast kaarten betreffende de grensscheidingen met Groningen en Drenthe bezaten de Staten gedetailleerde kaarten van militaire verdedigingswerken in die provincies, waarvan het onderhoud gedeeltelijk door hen werd gefinancierd.

Aan het einde van de 17de eeuw nam Bernardus Schotanus à Sterringa het initiatief voor de uitgave van een atlas met gedetailleerde kaarten van alle Friese grietenijen (gemeenten). De Staten ondersteunden het plan en namen de kosten voor hun rekening. Er ontstond een standaardwerk, dat tot op de huidige dag nog zeer frequent wordt gebruikt voor historisch onderzoek.³ De resultaten van Schotanus vormden later ook de basis voor de grote wandkaart van Friesland, die in 1739 eveneens op kosten van de Staten van Friesland werd uitgegeven (kaart 10479). Het idee voor deze uitgave was afkomstig van het Statenlid en gedeputeerde Johan Vegelin van Claerbergen (1690-1773), die als particulier ook kaarten verzamelde.⁴ Aan hem wordt hieronder nog nader aandacht besteed.

Een ander belangrijk archief waartoe kaarten behoren is dat van het Hof van Friesland, de hoogste rechterlijke instelling in de provincie vóór 1811. Ten behoeve van bewijsvoering in processen werden allerlei kaarten vervaardigd; de oudste dateren uit de 17de eeuw. Door de opruiming in de vorige eeuw van procesdossiers van vóór 1700 zijn ongetwijfeld ook kaarten van vóór die periode verloren gegaan.

Interessant zijn twee ontwerptekeningen van de titelplaat voor de tweede druk van de atlas van Schotanus, waarover een proces werd gevoerd (kaarten 9954 en 9955). Overigens treft men veel perceelskaarten (waaronder een groot aantal schetskaarten) en opstandtekeningen van huizen aan. Enkele kaarten van landerijen in de zuidoosthoek van Friesland geven voor die streek karakteristieke doorgaande plaatsen (boerderijen met langgestrekte kavels) weer.

2. Kaarten en tekeningen uit overheidsarchieven na 1813

De belangrijkste kaartvervaardigende instanties in Friesland waren Rijkswaterstaat, Gedeputeerde Staten en het Kadaster, waarvan de laatstgenoemde dienst hier verder buiten beschouwing blijft. Zij lieten grote aantallen kaarten van voornamelijk waterstaatswerken vervaardigen. Zo kwamen kaarten tot stand van wegen, zee- en binnendijken, havens en waterwegen, verveningen, sluizen en bruggen. Van openbare gebouwen en kerken werden eveneens tekeningen vervaardigd. Zo kennen we tekeningen van het Paleis van Justitie (kaarten 846-889), het Gouvernementsgebouw (later Provinciehuis geheten) (op kaarten 2193-2207), het Koninklijk paleis (kaarten 669-702) (alle te Leeuwarden) en van verschillende rooms-katholieke en doopsgezinde kerkgebouwen.

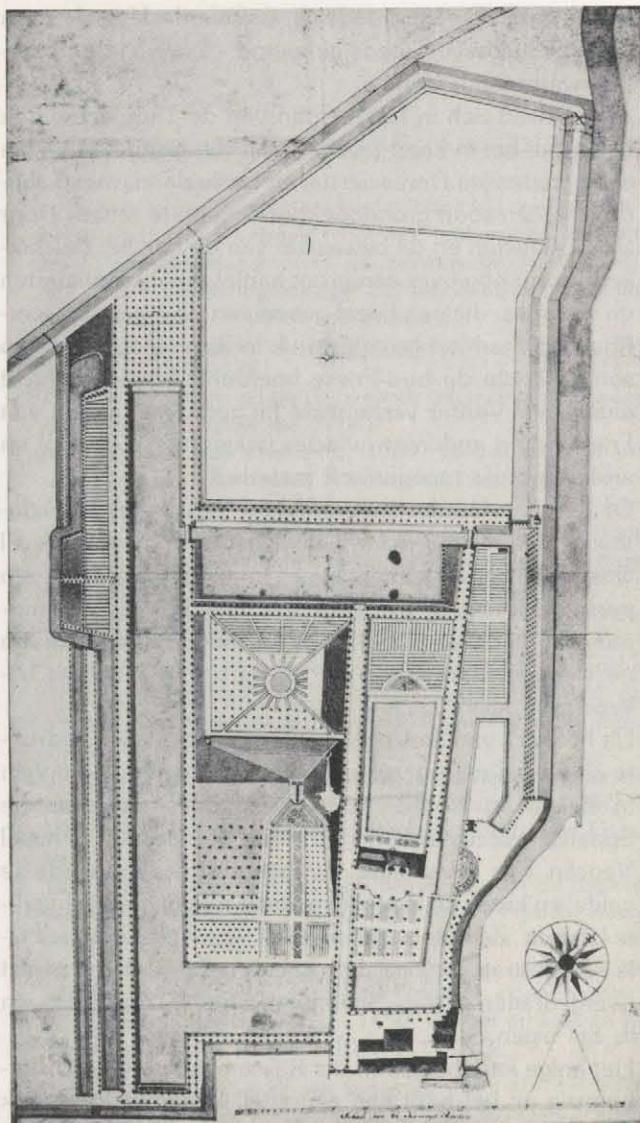
In verband met de naleving van bepalingen in de Hinderwet werden situatie- en ontwerptekeningen van fabrieken en bedrijven vervaardigd.

Evenals haar voorgangers in de 17de eeuw, werkten Provinciale Staten in de 19de eeuw mee aan de uitgave van een nieuwe atlas met kaarten van alle Friese grietenijen. Deze atlas, bekend onder de naam van Eekhoff-atlas, werd in de jaren 1849-1859 gepubliceerd.⁵ Behalve enkele proefdrukken, bestaan van de meeste gemeentekaarten nog de handgetekende exemplaren. Ook in de 19de eeuw gaf het provinciaal bestuur haar medewerking bij de vervaardiging van kaarten van Friesland.

Een apart onderdeel van de kaartenverzameling vormen de kadastrale kaarten uit 1887, waarop in paragraaf 5 in het kort wordt ingegaan.

3. Kaarten en tekeningen uit particuliere archieven

In de eerste plaats moeten hier de kaarten van de Veencompagnieën worden vermeld, die in het oosten van de provincie werkzaam waren. De oudste was de Dekema-, Cuijck- en Foeysveencompagnie, opgericht in 1551 en

2. Plattegrond van de buitenplaats Heremastate te Joure, eigendom van de familie Vegelin van Claerbergen. Vervaardigd door een onbekende tekenaar, ca. 1735 (kaart nr. 86).

actief in de omgeving van Heerenveen. Hoewel in een inventaris uit 1667 portefeuilles met oude kaarten worden genoemd, blijkt daarvan weinig meer te bestaan. Wel is er in het archief van deze en in dat van de Opsterlandse Veencompagnie een aantal uit de tweede helft van de 17de en uit de 18de en 19de eeuw aanwezig. Hierop is weergegeven hoever de verveningen waren gevorderd.

In kerkelijke archieven treft men vooral kaarten van kerkelijk grondbezit en ontwerpen van kerken, pastorieën en ook boerderijen aan. Zo is een plattegrond van de Rooms-katholieke kerk van Blauwhuis uit 1867 van de hand van de beroemde architect P.J.H. Cuijpers bewaard (kaart 10208).

Van grote waarde zijn ook de manuscriptkaarten uit de 17de en 18de eeuw die zijn aangetroffen in familiearchieven, zoals die van de families Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg uit Beetgum en Vegelin van Claerbergen te Joure.⁶ Vooral leden van laatstgenoemde familie waren bijzonder geïnteresseerd in kartografie. Zo nam Hessel Vegelin van Claerbergen (1655-1715) contact op met de hierboven al genoemde Willem Loré, om voor hem de terreinen van zijn state, Herema te Joure, op te meten (afb. 2). Vermoedelijk assisteerde Hessels zoon Johan - hierboven reeds genoemd - Loré bij de opmetingswerkzaamheden.

Johan hield zich in het midden van de 18de eeuw ook bezig met het in kaart brengen van zijn eigen bezittingen in de grietenijen Doniawerstal en Haskerland, met de bedoeling een soort grondboekhouding op te zetten. Door zijn activiteiten en de bewaarin van de familie, beschikken we nu nog over een groot aantal manuscriptkaarten en -kaartjes, die een beeld geven van de eigendomsverhoudingen en het grondgebruik in deze grietenijen. Op sommige zijn de oud-Friese boerderijen in vogelvlucht afgebeeld. Verder verzamelde hij gedrukte kaarten van Friesland en andere provincies (waaronder Zeeland) en ander gedrukt topografisch materiaal.

Of Johan contacten onderhield met de Franeker academie is niet bekend maar wel waarschijnlijk. In elk geval was hij bijzonder geïnteresseerd in de kartografie. In zijn persoonlijk archief is een examenmeting van een landmeter (Pyter Anckringa) uit 1748 aangetroffen, één van de weinige exemplaren die tot nu toe in Friesland bekend zijn (kaart 177).

Uit het bezit van de Vegelins zijn enige tientallen gedrukte en tevens manuscriptkaarten afkomstig van vestingen in België en Noord-Frankrijk, die ten tijde van de Spaanse successie-oorlog werden vervaardigd. Hessel Vegelin was gedurende die periode 'gedeputeerde te velde' en kreeg de beschikking over minutieus bijgewerkte kaarten. Zoals toen gebruikelijk was, behield hij zelf alle administratie, inclusief de kaarten. Zij werden dus niet overgedragen aan de Staten van Friesland maar bleven in zijn eigen bezit.

Het enige kaartboek van het Rijksarchief is eveneens afkomstig uit het bezit van een adellijke familie, namelijk de Juckema's van Tjaardastate te Rinsumageest. In het tweede kwart van de 17de eeuw bracht de landmeter Syds Janszoon in opdracht van jonker Ruurd van Juckema al diens bezittingen in het noordoosten en noord-

westen van de provincie in kaart (Huisarchief Tjaardastate, inv.nr. 27). Van minder grote waarde, maar toch curieus zijn de kaarten van de amateur-landmeter en boer Rintje Reins (geb. ca. 1710) (kaarten 10480-10494). Hij bracht op een naïeve wijze boerderijen in beeld en hield zich bezig met de bestudering van de mathematica en de astronomie.

Van geheel andere aard zijn de tekeningen die de beide architecten Baart hebben nagelaten. Het Rijksarchief beschikt over een groot deel van het oeuvre van A. Baart sr. (1885-1969) en zijn zoon A. Baart jr. (1915-1981). Het betreft hier uiteraard veel ontwerptekeningen van gebouwen. Eerstgenoemde werkte ook enige tijd buiten de provincie - onder andere aan het Vredespaleis te 's-Gravenhage - terwijl junior zich vooral toedeed op de restauratie van met name kerkgebouwen. De tekeningen van Baart sr. zijn inmiddels geïnventariseerd, verfilmd en geconserveerd.

4. Kaarten die niet tot archieven behoren

Tot deze categorie behoren voornamelijk gedrukte en enige manuscriptkaarten (afb. 3). De gedrukte betreffen provincie- en grietenijkaarten alsmede Friese stadsplattegronden. Van geen van deze drie typen is een complete verzameling aanwezig. Hoewel in de vorige eeuw een overzicht van Friese provinciekaarten verscheen, ontberen we nog steeds een actuele publikatie op dit terrein.⁷ De topografische kaarten in de verzameling dateren voornamelijk uit de jaren '50, '60 en '70 van deze eeuw; de onlangs verschenen topografische atlanten vormen daarop een aanvulling.⁸

5. Overig materiaal

Sinds enige jaren berusten op het Rijksarchief micro's (vensterponskaarten) van de - deels hermeten - kadastrale minuutplannen uit de jaren 1832 tot ca. 1930. Samen met de micro's van de kadastrale nette plannen uit 1887 en van de vervallen veldplannen uit de periode ca. 1870-ca. 1980 vormen zij een belangrijke bron voor onderzoek op het gebied van lokale historie, grondbezit, landschapsstructuren enz.⁹

Voorts zijn van de belangrijkste kaarten van Friesland die buiten de provincie berusten foto's aanwezig. Onder deze foto's zijn de kleurenfoto's van de provinciekaart van Christiaan sGrooten uit Madrid (1588-1592) en van de zogenaamde Huguenin-kaarten, topografische kaarten uit de jaren 1820-1824, die de gehele provincie bedekken, van bijzonder belang. Deze zijn nog niet in druk uitgegeven.

Inventarisatie en raadpleging

Gedurende de afgelopen jaren heeft een inventarisatie plaatsgevonden waarbij al het nieuw ontdekte materiaal werd beschreven terwijl de oude beschrijvingen op hun kwaliteit werden getoetst en herzien. Voor zover mogelijk zijn alle relevante gegevens (titel, datering, auteur, techniek, formaat enz.) verzameld. Voorts is overal een relatie gelegd met de bijbehorende archivalia. De nieuwe beschrijvingen zijn vervolgens in numerieke volgorde op

3. Vroege topografische kaart van de polder het Workumer Nieuwland, getekend door J. Zeeman, 1807.

de studiezaal geplaatst. Om de raadpleging te vergemakkelijken en onnodig aanvragen van kaarten te voorkomen - vervoer en gebruik betekenen slijtage - zijn ze gefotografeerd. Bovendien kan de onderzoeker nu gemakkelijk een fotokopie van een foto maken.

Om de kaartenverzameling beter toegankelijk te maken zijn door het Interdepartementale Typecentrum te Winschoten alle aanwezige beschrijvingen in een database onder het programma Reflex ingevoerd.

Dit alleen is echter niet voldoende. Voor het nader toegankelijk maken van de verzameling is het gewenst trefwoorden (geografische -, persoons- en zaaknamen) aan de kaarten toe te voegen. Deze worden thans in afzonderlijke velden ingevoerd. Verder worden beheersgegevens ingevoerd, zoals die betreffende de berging, de restauratie, fotografering enz.

Het doel van deze activiteiten is aan de ene kant het verzamelen van alle relevante gegevens die nodig zijn voor het uitgeven van een overzicht van de kaartenverzameling terwijl anderzijds de informatie dusdanig wordt verwerkt dat de bezoekers in de toekomst zelf via de computer de verlangde gegevens kunnen raadplegen.

Misschien moeten we op den duur ook denken aan de koppeling van de databestanden van de kaarten aan een beeldplatenbestand. Ondanks al deze mogelijkheden in de automatisering zal het daarom nodig blijven om voor bepaalde typen onderzoek authentiek materiaal ter beschikking te stellen: beeldschermen leggen als het ware een waas over de originele kaarten, waardoor bepaalde kenmerken niet zijn te onderscheiden. Voor weten-

schappelijke doeleinden moet daarom het oorspronkelijke kaartmateriaal altijd beschikbaar en toegankelijk blijven.

Berging en restauratie

De laatste jaren is de berging van de kaarten aanzienlijk verbeterd. Zo zijn de meeste kaarten thans in horizontale toestand geborgen in Jezet- en andere vergelijkbare kasten. De kadastrale plans bevinden zich in z.g. Pohl-schröderkasten. Door de restauratoren van het Rijksarchief zijn inmiddels vele kaarten gerestaureerd en geconserveerd. Kwetsbare exemplaren zijn versterkt, in passepartout gezet en/of ingeseald in melinex hoezen.

Openingstijden Rijksarchief in Friesland:

maandag 13.30-17.00 uur

dinsdag t/m vrijdag 9.00-17.00 uur

zaterdag 9.00-12.30 uur

In de maanden juni, juli en augustus is het archief gesloten.

Adres: Boterhoek 3, 8911 DH Leeuwarden
(Postbus 97, 8900 AB), tel. 058-127103.

NOTEN

* Met dank aan R.L.P. Mulder-Radetzky, D.P. de Vries en A. van Dalfsen.

1. In de betalingsordonnanties van de Staten zijn overigens diverse opdrachten vermeld voor het maken van kaarten door landschapslandmeters en zelfstandige landmeters. Vgl. R.A.F., Nadere toegang 5.13, deel 2, de inventaris en het Archief van de staten van Friesland.
2. Portier is meer bekend van topografische gezichten. Hij leefde van 1698-1781.
3. In 1970 verscheen echter de facsimile-uitgave van de tweede druk van de atlas, uit 1718.
4. *Nieuwe caert van Frieslandt, 1739. Heruitgave van de wandkaart van Bernardus Schotanus à Sterringa.* Toege-licht door D. de Vries. Alphen aan den Rijn, 1983. Een proefdruk van deze kaart werd enige jaren geleden door drs. D. de Vries ontdekt en bevindt zich nu eveneens in de kaartenverzameling (nr. 10.479).
5. Facsimile-uitgave van de atlas van Eekhoff. 's-Gravenhage/Leeuwarden, 1970.
6. Vgl. voor de vele tuinontwerpen van de state van de familie Thoe Schwartzenberg: R.L.P. Mulder-Radetzky en B.H. de Vries, *Groot Terhorne te Beetgum*. Alphen aan den Rijn, 1984.
7. J.T. Bodel Nijenhuis en W. Eekhoff, *De algemeene kaarten van de provincie Friesland*. Leiden/Leeuwarden, 1846.
8. Vgl. b.v. *De Grote Provincie Atlas 1:25.000*, deel Friesland.
9. De Fryske Akademy is in 1988 begonnen met de uitgave van de *Kadastrale en Pre-kadastrale atlas fan Fryslân*, waarvan inmiddels vijf gemeenten zijn verschenen. Behalve de kadastrale minuutplans met bijbehorende gegevens uit 1832 wordt een overzicht gegeven van de eigendomsverhoudingen in 1640, 1700 en 1850. Zie het artikel van L. Ruitinga in *Caert-Thresoor* 10(1991), nr. 3.

SUMMARY

The map collection of the State Archives in Friesland
The Rijksarchief in Friesland (State Archives) possesses ar-

chives of State offices (State and Provincial offices) and personal records. This means a big amount of documents. The R.A.F. maintains about 10.000 maps and drawing, from which the majority dates from the 19th century.

The maps and drawings are almost coming from the state records and are especially from the department of waterworks, that means the building and maintenance of dikes, roads, channels, locks, bridges and state buildings. We mention here the very important publication of two atlases of maps from the Frisian municipalities (1698, atlas of B. Schotanus a Sterringa and 1849-1859, atlas of W. Eekhoff) and the whole province (1739-1860).

The family records like that of the family Vegilin van Claerbergen and Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg possesses many important maps of their property like countryhouses and land.

We emphasize the importance of maps and drawings (plans) of churches and of the plans of buildings made by two wellknown Frisian architects.

A special part forms the cadastral maps from the 19th and 20th century. During the last years we work on an inventarisation, restoration and of the fixing of the records on film and micro. At the moment we recorded the dates in a database that should be in the future connected with figures on screen.

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

PAULUS SWAEN

old maps and prints

COMPOSITE ATLAS

HALMA, F./ LE ROY, B. *Uitbeelding der Heerlijkheid Friesland, wallmaps of Utrecht, Friesland, Eemland. Published abt. 1720. Large folio. The copy described in the following lines is bound in a contemp. full leather, gilt stamped binding.* Hfl. 25.000

The atlas contains: 1. "Nieuwe kaart van den Lande van Utrecht" by Bernard van Roij (manufactured between 1676 and 1695), engraved by T. Doesburgh (the map) and G. Hoet (the decorations). Copper engraving, 15 sheets of different size. Dimensions map: 120x185cm. Published by J. Covens and C. Mortier, Amsterdam 1743 (second state). The map was published "cum privilegio" and manufactured by order of the States of Utrecht with the original intention to obtain a correct picture of the boundary-lines of the various administrative and juridical territories. Ref.: Dr. M. Donkersloot-de Vrij; Topografische kaarten voor 1750 (754). 2. *Kaarte van de polders der Eemlandsche leegelanden etc. A. 1666* by D.B. van Groenou. Copper engraving, 4 sheets, 83x99cm. Manufactured for the polder board. Ref.: Dr. M. Donkersloot-de Vrij, 198. 3. "Nieuwe caert van Friesland vermeerderd en verbeterd op ordre der Ed. Mo. Heeren Gedeputeerde Staten door Bernard Schotanus a Sterringa vervaardigd en verbeterd door Johan Vegelin van Claerbergen", published by R. and J. Ottens te Amsterdam en T. van Dessel te Leeuwarden, 1739. Copper engraving, 7 sheets, total dimensions 113x124cm. This wallmap is embellished with coats of arms of Friesland, Oostergo, Zevenwolde, the towns and villages. Ref.: Dr. M. Donkersloot-de Vrij 793. 4. Atlas: "Uitbeelding der Heerlijkheid Friesland", 38 sheets. In 1682 Bernardus Schotanus received an order from the Gedeputeerde Staten for a new mapping out of the "Grietenijen". Only in 1698 his atlas of Friesland was published in an edition of 125 copies. This small edition and the topographical changes soon made a new edition necessary. This was the "Uitbeelding der Heerlijkheid Friesland", published by Halma in Leeuwarden in 1718. Enlarged by a new map of the Province and 7 historical maps by Menso Alting. Ref.: C. Koeman - Geschiedenis van de kartografie van Nederland.

Hofstraat 19 - 5664 HS GELDROP
Tel. 040-853571 - Fax 040-854075

UNIEKE HISTORISCHE WANDKAART

in facsimile, afmeting ca. 62 x 49 cm. (vierkleurendruk)

A- 1, Holland/Amstelland,	Blaeu	17e eeuw
B- 2, Holland/Schie-Delfland	"	17e eeuw
C- 3, Holland-West.Friesland	"	17e eeuw
D- 4, Utrecht en het Gooi	"	17e eeuw
E- 5, Noord Brabant	"	17e eeuw
F- 6, Zeeland	"	17e eeuw
G- 7, Limburg	"	17e eeuw
H- 8, Gelderland (Gelre)	"	17e eeuw
I- 9, Overijssel met deel Dr.	"	17e eeuw
J- 10, Drenthe, (C. Pynacker)	"	17e eeuw
K- 11, Groningen, Prov.	Allard	17e eeuw
M- 13, Noord Holland (Noort H.)	De Wit	17e eeuw
N- 14, Groningen (Stad)	Haubois	17e eeuw
O- 15, De Nederlanden (E. crt.)	Speed	17e eeuw
P- 16, Brabantia	v. Deventer	16e eeuw
Q- 17, Amsterdam (Stad)	Blaeu	17e eeuw
R- 18, Rotterdam (Stad)	Blaeu	17e eeuw
S- 19, s-Gravenhage	Blaeu	17e eeuw
T- 20, Wereldkaart	Mercator	16e eeuw

prijs per kaart, exclusief koker en portikosten

1 stuks à f 15,10 10 stuks à f 12,15
3 stuks à f 13,35 20 stuks à f 12,00
5 stuks à f 12,45 meerdere op aanvraag
meerprijs per koker à f 2,00
portikosten tot 3 kaarten à f 2,70
meerdere kaarten (onbepert) à f 5,—

VERKRIJGBAAR BIJ

U.N.B. UITG. POSTBOX 2121

9704 CC GRONINGEN, TELEFOON 050-713152

Een wijziging in de redactie van Caert-Thresoor

Met ingang van oktober 1991 heeft Marijke Donkersloot-de Vrij de redactie van *Caert-Thresoor* verlaten. ongeveer vijf jaar lang heeft zij hiervan met veel enthousiasme deel uitgemaakt. Marijke streefde in de vergadering die zij leidde naar een strakkere vergadercultuur, hetgeen - haarsondanks - niet altijd lukte. Anderzijds hechtte zij zeer veel belang aan het - op informele wijze - uitwisselen van wederwaardigheden rond onze gemeenschappelijke noemer: historische kartografie. In discussies probeerde zij te relativeren en te zoeken naar de gulden middenweg. Verder had zij ook een stokpaardje en dat was de wens om de voor alle lezers vertrouwde Orteliusfiguur op de omslag te vervangen door een beter portret. Het is er tot nu toe niet van gekomen, maar de redactie nodigt bij deze een ieder uit suggesties te doen met betrekking tot een nieuw logo.

Marijke, we weten hoe betrokken je je voelt bij *Caert-Thresoor*, ook al heb je afscheid van ons genomen.

Hartelijk bedankt voor je niet aflatende inzet om elk kwartaal weer iets moois van ons tijdschrift te maken.

We hopen nog regelmatig iets van je te horen.

14e Internationale Conferentie voor de Geschiedenis van de Kartografie in Uppsala en Stockholm, 14-19 juni 1991

De opening van de conferentie in Uppsala werd op 13 juni voorafgegaan door twee goed bezochte bijeenkomsten gewijd aan het onderwijs in de geschiedenis van de kartografie en aan kaartbeheer. Op de morgen van 14 juni werd de conferentie geopend door de conferentievoorzitter prof. Staffan Helmfrid. Hij introduceerde de vice-rector van de Universiteit van Uppsala Lars-Olaf Sundelöf. Prof. Sundelöfs welkomstwoorden, uitgesproken in het centrum van de oude Zweedse geografie en kartografie, werden omlijst met poëtische glans. Een openingslezing door de kunsthistoricus prof. Allan Ellenius volgde. Het ochtendprogramma werd besloten met de première van een prachtige dia-show onder de titel *By the Light of the Polar Star*. Deze dia-serie werd voor de Zweedse televisie samengesteld door prof. Ulla Ehrens-värd. Zij was ook verantwoordelijk voor de samenstelling van de wetenschappelijke inhoud van het congresprogramma. De conferentiethema's waren polaire, Baltische, middeleeuwse, militaire en kadastrale kartografie. Het programma werd vervolgd in de middag van 14 juni. 's Avonds werd een welkomstreceptie gegeven in de Linnaeustuin.

De lezingen in Uppsala vertoonden een grote variëteit die voorstelbaar wordt aan de hand van enkele titels van gepresenteerde voordrachten. Ter illustratie zijn te noemen: *The Dutch Contribution to Arctic Cartography* door Günter Schilder, *Selling maps. Selling Highways: Rand McNally's 'Blazed Trails' Program* door James R. Akerman en *Religion and Maps in Late Antiquity and the Early Ages* van Catherine Delano-Smith. Een postersession werd gehouden in de middag van 15 juni. Enkele posters die gepresenteerd werden waren het inventarisatieproject onder de titel *Bibliography of the History of Cartography of the Netherlands* van Marc Hameleers en Peter van der Krogt, Li Xiao-cong over *An Atlas of Ancient Maps in China*, Rehav Rubin met *Original Maps and Their Copies*, *Cartogenealogy of Early Printed Maps of Jerusalem* en de presentatie van Jan Werner onder de titel *The Muller Collection in the Amsterdam University Library*.

De deelnemers hadden grote waardering voor zowel de rondleidingen door de bibliotheek van Universiteit van Uppsala als de speciale tentoonstelling van een aantal prachtige kaarten uit

haar collectie. Ook werd genoten van het stijlvolle diner dat op 15 juni gehouden werd in het Kasteel van Uppsala. Een en ander werd sfeervol omlijst door middeleeuws amusement, gepresenteerd door de Uppsala Jesters (= narren). De volgende dag werd afgereisd naar Stockholm.

Maandag 17 juni werd besteed aan een dagexcursie naar het paleis van Skokloster. Hier werd de kaartcollectie bekeken. 's Avonds was er een receptie in het stadhuis van Stockholm. De volgende ochtend werd het wetenschappelijke programma vervolgd. Ook de inhoud van de voordrachten in Stockholm varieerde sterk. Te noemen zijn onder andere de voordracht over *Olof Hansson Svart's Map of Brandenburg (1630-1632)* door Wolfgang Scharfe, *18th Century Experiments in Color Printing* door Mary Sponberg Pedley en de lezing van de Noor Christopher J. Harris over *Bergen Military Maps 1640-1815, Vision and Reality*. Op de avond van 18 juni woonden de deelnemers de opening van een kartografische tentoonstelling in het Royal Army Museum bij. Dit werd gevolgd door een afscheidsdiner in het Karlberg Paleis.

In Stockholm werd in de weken rond de conferentie in het Postmuseum een prachtige tentoonstelling gehouden met als onderwerp 'Kaarten op Postzegels'.

De conferentie werd formeel afgesloten in de middag van 19 juni. David Buisseret richtte een uitnodiging aan allen om de '15th International Conference on the History of Cartography' in juni 1993 in Chicago bij te wonen.

Na afloop van de conferentie maakten van 19 tot 22 juni vierenzestig deelnemers een trip naar Helsinki en Leningrad. Zij bezochten onder andere speciale kartografische tentoonstellingen in de Universiteit van Helsinki, de John Nurminen Company, het geografisch genootschap van de Sovjet-Unie en de Bibliotheek van de Academie van Wetenschappen.

Dennis Reinhartz
The University of Texas Arlington
(vertaling Marc Hameleers)

Jan Wandelaar (1690-1759)

De naam Jan Wandelaar is verbonden aan de grote, rijk gecoreerde kaart van het Hoogheemraadschap van de Zeeburg en Diemerdiijk. Van deze ongedateerde kaart bestaan verschillende edities. De vroegste is vermoedelijk van 1727, de laatste van 1754. De ingewikkelde publikatiegeschiedenis ervan is voor een deel uitgezocht (zie M. Hameleers, *Bibliografie van Nederlandse gedrukte polderkaarten*, doctoraal-scriptie RU Utrecht, 1984, blz. 85-99, en Y.M. Donkersloot-de Vrij, *De Vechtstreek: Oude kaarten en de geschiedenis van het landschap*, Weesp 1985, blz. 105, met een afbeelding van de complete gemonteerde kaart op blz. 106 en 107). Met de toevoeging 'delin. et sculpit' (getekend en gegraveerd) komt Wandelaars naam voor op de edities vanaf ca. 1734.

De tentoonstelling *De volmaakte mens: de anatomische atlas van Albinus en Wandelaar*, die tot 5 januari 1992 in Museum Boerhaave te Leiden te zien was, werpt nieuw licht op de persoon Jan Wandelaar. In opdracht van de medicus-anatoom Bernard Siegfried Albinus heeft Jan Wandelaar van 1724 tot 1750 gewerkt aan tekeningen van het menselijk skelet. Wandelaar maakte bij de tekeningen voor de anatomische atlas gebruik van een raamwerk met vierkantjes van 7 x 7 cm, dat vlak voor het skelet hing, terwijl eenzelfde vierkantennet op het schetspapier was ingetekend.

HOLLSTEIN'S DUTCH & FLEMISH ETCHINGS, ENGRAVINGS AND WOODCUTS

CA. 1450-1700

VOLUMES XXXVIII (text) - XXXIX (plates)

CLAES JANSZ VISSCHER to CLAES CLAESZ VISSCHER II (NICOLAES II)

292 + 240 pp., ca. 700 b. & w. ills., Dfl. 1050,-

The long-awaited catalogue of the maps, views, landscapes and historical prints,
etched and published by Claes Jansz Visscher (1586/87-1652)

ROYAL VAN POLL PRINTERS/PUBLISHERS

To be ordered from:

Th. Beek, P.O. Box 1102, NL-2001 BC Haarlem, The Netherlands

Tel. +31.23.290362 - Telefax +31.23.290547

Een gedeelte van de kaart van het Hoogheemraadschap van de Zeeburg en Diemerdiijk, gegraveerd door Jan Wandelaar (editie uit 1754). Rechts onder het uit 1726 daterende gemeenlandshuis op de Diemerzeedijk (Universiteitsbibliotheek Leiden, B.N. 24-1).

Het is niet bekend wie de opmetingen voor de genoemde waterschapskaart heeft verricht. Hoewel het aandeel van Wandelaar bij de totstandkoming van de (gedrukte) kaart heel belangrijk is geweest, heeft hij hoogstwaarschijnlijk geen bemoeienis gehad met de metingen in het terrein ten behoeve van de kaartvervaardiging. Aan te nemen is dat een tot dusver onbekende geadmiteerde landmeter de metingen deed en een manuscriptkaart maakte die Jan Wandelaar tot voorbeeld strekte. Archiefonderzoek zou dat nog moeten bevestigen. Zou Wandelaar bij het overnemen van het kaartbeeld, net als bij de sketstekeningen waaraan hij in dezelfde periode werkte, ook met zo'n vierkantennet hebben gewerkt? Het is heel goed mogelijk. In elk geval leggen de kaart en de anatomische atlas getuigenis af van zijn grote vakmanschap als tekenaar en graveur.

Marijke Donkersloot-de Vrij

Beeld van Beverwijk

Ter gelegenheid van de opening van haar nieuwe onderkomen in het Raadhuis van de voormalige gemeente Wijk aan Zee en Duin (Westerhoutplein 1, Beverwijk) organiseert het Museum Kennemerland van 20 december 1991 tot 16 februari 1992 een topografische tentoonstelling over Beverwijk, waarin ook een twintigtal kaarten worden getoond.

Hemel & Aarde - Werelden van verbeelding

In het Bonnefantenmuseum te Maastricht (Dominikanerplein 5) is van 23 november 1991 - 23 februari 1992 deze tentoonstelling te zien waarin de semiotiek van de representaties van hemel en aarde door de eeuwen heen en in velerlei culturen centraal staat. Kartografisch materiaal neemt daarbij een prominente plaats in. Niet alleen het 'fantastische' van onbekende continenten is er te zien; ook aan de hypothetische, religieuze en literaire geografie is aandacht geschonken. De catalogus met twaalf bijdragen van bekende semiotici is bij het museum en via de boekhandel te verkrijgen (f 49,90, ISBN 9027220891).

'Een adreslijst van werkenden in het kartografisch bedrijf te Amsterdam voor 1800' in Caert-Thresoor 1989 (2), pp 40-45 (repliek)

Adriaan Plak was zo vriendelijk om in *Caert-Thresoor* 1990 (2), p. 35, een kritiek te schrijven op ons bovengenoemd artikel. Naar aanleiding hiervan zij het volgende opgemerkt.

De auteurs onderschrijven volledig het 'Ten geleide' van Paul van den Brink bij het artikel. Wij kunnen ons niet aan de indruk onttrekken dat de heer Plak de intentie van dit artikel is ontgaan.

Het uitgangspunt tot dit artikel was een studentenopdracht om, in het kader van de tentoonstelling 'Gedrukt en gesneden in de Kalverstraat', zoveel mogelijk gegevens bijeen te brengen over de vele facetten, die het kartografische bedrijf kent. Voor dit prosopografische onderzoek werd door ons een apart computerprogramma ontwikkeld.

De opdracht had tot doel om te proberen inzicht te verkrijgen in de verspreiding van het kartografische bedrijf in Amsterdam van 1544 tot 1800.

Gezien de korte tijd van drie maanden die ons ter beschikking stond, was het een onmogelijke opgave om volledig te zijn. Deze lijst moet dan ook, zoals door Van den Brink duidelijk aangegeven in 'Ten geleide', gezien worden als een eerste aanzet tot een adreslijst van werkenden in het kartografisch bedrijf. Tot onze spijt zijn de selectiecriteria abusievelijk niet vermeld.

Overigens zijn wij ervan overtuigd dat het overzicht gebaat zou zijn, zoals al opgemerkt in 'Ten geleide', met verder onderzoek. Aanvullingen en verbeteringen, ook die van de heer Plak, zijn welkom bij het Geografisch Instituut, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht, t.a.v. Paul van den Brink.

Elisabeth van Blankenstein
Adrienne Koenheim

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inzendingen voor deze rubriek aan: drs. P.P.W.J. van den Brink, Geografisch Instituut, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Cartographica. - Toronto : University of Toronto Press, vol. 28 (1991), nr. 2 (Summer)

R.A. Rundstrom. Mapping, Postmodernism, indigenous people and the changing direction of North American Cartography, p. 1-12; A. Wolf. What can the history of historical atlases teach? : some lessons from a century of Putzger's 'Historischer Schul-Atlas', p. 21-37; D. Wood. Maps are territories : review article, p. 73-80.

Cartographica Helvetica : Fachzeitschrift für Kartengeschichte. - Murten, nr. 4 (Juli 1991)

A. Dürst. Die topographische Aufnahme des Kantons Schaffhausen 1843-1848, p. 3-16; P.H. Meurer. Die Illustrationen der Basler Guicciardini-Ausgabe 1580, p. 17-21; H.J. Haag. Die vermutlich älteste bekannte herbräische Holzschnittkarte des Heiligen Landes (um 1560) : Israels Auszug aus Ägypten in der Sicht Raschis, p. 23-26; G. Tiggesbäumker. In

Stein geätzte Karte von Andreas Pleninger : eine unbekannte Ätzkarte vor Europa aus dem späten 16. Jahrhundert im Stadtarchiv Ansbach, p. 27-30; M. Calveti Hammer. Die Eidgenössischen Nationalhelden auf alten Karten 1291-1991, 700 Jahre Eidgenossenschaft, p. 31-34; K.F. Wälichli [und] G. Voser. Die Sammlung von Karten und Plänen im Berner Staatsarchiv, p. 35-39.

DONKERSLOOT-DE VRIJ, Y.M.

De kaart van Wijk bij Duurstede in de stedenatlas van Joan Blaeu / Y.M. Donkersloot-De Vrij. In: *Tussen Rijn en Lek* 25(1991), nr. 3(september), p. 11-16.

Imago Mundi : The Journal of the International Society for the History of Cartography. - London, 1991, nr. 43(1991)

I. Kretschmer, The mapping of Austria in the twentieth century, p. 9-20; M. Watelet, Les levés topographiques russes du nord de la France entre 1816 et 1818: Contribution à l'étude de la cartographie des Alliés, p. 21-30; H. Walravens, Father Verbiest's Chinese world map (1674), p. 31-47; D. Smith, The early issues of William Ebdens English county maps, p. 48-58; G. Schilder, A Dutch manuscript rutter: an unique portrait of the European coasts in the late sixteenth century, p. 59-71; P.J. Guthorn, America's last independent hydrographer [George Eldridge], p. 72-80; E. Schnayder, The second Russian map of Poland and Moldavia, p. 81-85; K. Unno, Government cartography in sixteenth century Japan, p. 86-91; D. Sims, Leo Bagrow's forgotten early survey of the development of cartographic historiography, p. 92-99.

The Map Collector. - Tring, Hertfordshire, nr. 55(Autumn 1991)

M. Wilkes, 'He will do well in the beginning to provide a map', p. 2-7; P.S. Grove and H.M. Wallis, Discovery of the Rawlinson copperplate maps of the Americas and their related prints, p. 12-21; D.C.F. Webster, The ubiquitous Scot, p. 31-37; K. Nebenzahl, The Filson map re-examined, p. 40-45.

Map Line : A quarterly newsletter published by the Herman Dunlap Smith Center for the History of Cartography at the

Newberry Library. - Chicago, nrs. 61-62 (Spring / Summer 1991).

Inhoud nr. 61: K.R. Widder, The 1761 Balfour Expedition maps, p. 1-3; A.V. Postnikov, Russian cartographic treasures of the Newberry Library, p. 6-8.

Inhoud nr. 62: D. Buisseret, Perambulating the County of Suffolk (England) with John Norden, 1600, p. 1-9; R.W. Karrow [and] J.R. Akerman, Conference on the History of Cartography. - Uppsala and Stockholm: a report, p. 10-13.

Mapmonde : Revue trimestrielle internationale de cartographie / éditée par le Groupement d'Intérêt Public Reclus. - Montpellier 6(1991), nr. 2.

J.L. Guébourg, La représentation cartographique de l'île de la Réunion du XVIIe au XIXe siècle, p. 1-7; M.C. Robic, Variations sur la forme : l'exercice cartographique à l'École (1868-1889) : (1 ère Partie), p. 38-44.

MEURER, P.H.

Fontes Cartographici Orteliani : das 'Theatrum Orbis Terrarum' von Abraham Ortelius und seine Kartenquellen / P.H. Meurer. - Weinheim : VCH, Acta Humaniora, 1991. - 360 p. - ISBN 3-527-17727-2. - Prijs DM 228.00

SCHILDER, G.

A Dutch manuscript Rutter: an unique portrait of the European coasts in the late sixteenth century / by G. Schilder. In: *Imago Mundi* 43(1991), p. 59-71.

Betreft een manuscriptband in de Biblioteca Nacional, Madrid (Ms Res 237), getiteld *Recueil et pourtraict d'aulcunes villes maritimes et plus memorables ports et leurs advenues et marques servant a la navigation en la mer oceane*, met 24 kaarten van de Europese kust van de Golf van Finland tot de monding van de Charente.

WALRAVENS, H.

Father Verbiest's Chinese world map (1674) / by H. Walravens. In: *Imago Mundi* 43(1991), p. 31-47.

Met een lijst van toponiemen in het Latijn en Chinees.

Inhoud 10e jaargang 1991

Artikelen

- 'Afstammelingen van Amsterdamsche cartographen' 53
- BRICHZIN, H., Een schetskaart van de stad Groningen en omgeving (1505/1508) 32
- HAMELEERS, M., en E. NIJHOFF ASSER, De restauratie van Kaartboek-B uit het Archief van het Amsterdamse Burgerweeshuis: Het eerste in een reeks van zeventien 21
- KROGT, P. van der, Een schetskaart van Europa door Erycius Puteanus met komeetwaarnemingen (1633) 35
- ROUTINGA, L., De uitgave van kadastrale atlanten van Nederland 47
- SCHILDER, G., Een onbekende 'Leo Belgicus' van Jodocus Hondius, 1590 [1593] 12
- SCHUCKMAN, C., Kaarten, gezichten en historieprenten van Claes Jansz. Visscher en zijn zonen in de Hollstein-reeks 61
- VEEN, W.K. van der, De stad Groningen en Het Bildt in 1505/1508 66
- VRIES, B. de, De kaartenverzameling van het Rijksarchief in Friesland 72
- WERNER, J., Haarlemmermeer, plankarten van vroeg-17e-eeuwse droogmakingsvoorstellen 1
- ZEEUW, A. de, Een zeldzame kaart van de provincie Zeeland uit het laatste kwart van de 16e eeuw (met kaartbijlage) 41

Besprekingen

- Amsterdam in kaarten / W.F. Heinemeijer et al. (J. Werner) 19
- Atlantes Colonienses / P.H. Meurer (F. Hellwig) 57

- Brussel: Vijf eeuwen cartografie / L. Danckaert (M. Donkersloot-de Vrij) 38
- Caart der limitten van de hooge en vrije heerlijkheid van Het Loo / L. Aardoom (F.W.J. Scholten) 37
- Civitates orbis terrarum (L. Ruitinga) 37
- Grote Historische Atlas van Nederland (A. Ras) 37
- Historische Geografie / J.J.J.M. Beenakker (M. Hameleers) 18
- Historische Stedenatlas van Nederland 5: Schoonhoven en Nieuwpoort / J.C. Visser et al. (H. Schmal) 57
- Island, Grönland und das nördliche Eismeer im Bild der Kartographie / O. Dreier-Eimbcke (L. Hacquebord) 19
- Kaarten van Utrecht / M. Donkersloot-de Vrij (P. Ratsma) 18
- Nederlandse zeehavens tussen 1500 en 1800 / J.P. Sigmond (H.P. Deys) 58
- De Vereenighde Nederlanden in Caert Gebraght / A. de Zeeuw (H.A.M. van der Heijden) 56

- Varia Cartographica** 15, 38, 54, 77 met o.a.
- E. van Blankenstein en A. Koenheim, 'Een adreslijst van werkkenden in het kartografisch bedrijf...' replek 79
- H.A.M. van der Heijden, Open brief aan de directie van de Atlas van Stolk 39
- P.C.J. van der Krogt, Nederlandse vestingplattegronden in Zweden 55
- A.M. Meyerman, Open brief aan mr. H.A.M. van der Heijden 54

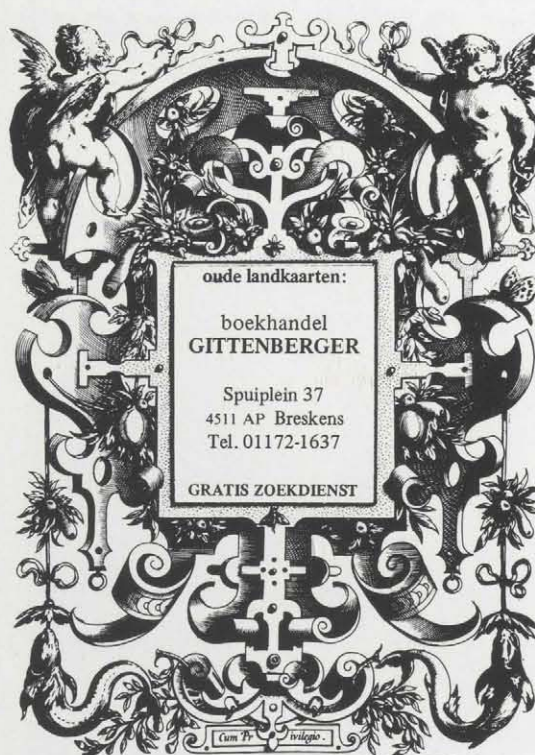
Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven 20, 40, 60, 79

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. Z. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West Indiana

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled*. The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x 17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
 ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - *The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius*. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - *The World Map of 1669 by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher*. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - *The World Map of ca. 1610 by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere)*. Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
 ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - *Three World Maps by Nicolaes van Wassenauer and François van den Hoeye of 1661, Willem Janszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650*. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

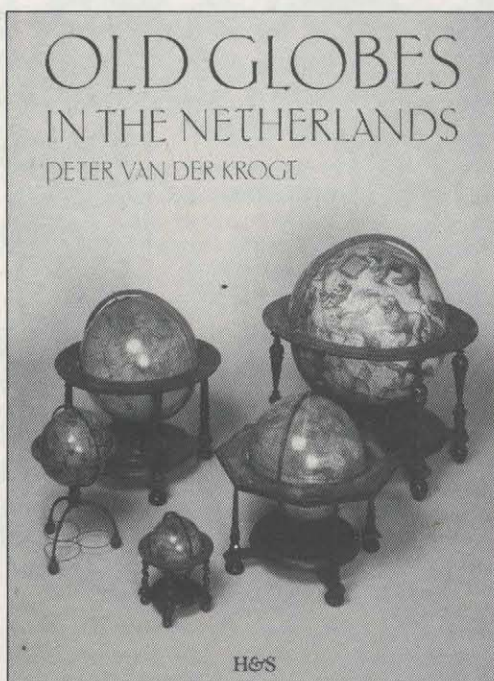
Alle prijzen excl. 6% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
 Tel.: (020) - 22 22 55.

Kartografische meesterwerken

Kartografie door de eeuwen heen. Een serie boekwerken van zeldzame wetenschappelijke en kunsthistorische waarde. Uitgegeven door Sdu:

Old globes in the Netherlands

Peter van der Krogt. Voor het eerst in de geschiedenis is een catalogus samengesteld van alle bekende globes in Nederlandse verzamelingen, die vóór 1850 vervaardigd werden. Circa 340 globes worden uitvoerig beschreven en in de inleiding gaat de auteur in op de geschiedenis van de produktie en vervaardiging van aard- en hemelglobes.

ISBN 90 6194 234 9

f 81,50

The mariner's astrolabe

Alan Stimson. Het zee-astrolabium: van de vijftiende tot de zeventiende eeuw voor zeelui het belangrijkste hulpmiddel om aan de hand van de sterren hun positie te bepalen. Dit boek vertelt de geschiedenis van dit ingenieuze instrument. Alle 65 bewaard gebleven zee-astrolabia zijn afgebeeld en beschreven. Tekst in het Engels.

ISBN 90 6194 017 6

f 137,90

The oldest maps of the Netherlands

H.A.M. van der Heijden. Het eerste systematische overzicht van alle bekende kaarten van de 17 provincies van de Nederlanden in de 16de eeuw. Dankzij de chronologische ordening en de uitgebreide bibliografie een waardevol handboek voor amateur en professionele kartografen. Tekst in het Engels.

ISBN 90 6194 224 1

f 98,90

Marcel Destombes

Een bundel met 34 artikelen van Marcel Destombes, een van de belangrijkste geleerden op het terrein van de geschiedenis van de kartografie en wetenschappelijke instrumenten. Hij verrichtte met name pionierswerk op het gebied van de Nederlandse kartografie. Bevat tevens een biografie en een uitgebreide bibliografie. Tekst in het Frans en het Engels.

ISBN 90 6194 485 6

f 305,-

Miscellanea cartographica

C. Koeman. Ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Cornelis Koeman, emeritus hoogleraar kartografie aan de Rijksuniversiteit Utrecht, selecteerden Günter Schilder en Peter van der Krogt 21 van zijn beste artikelen. Daarnaast bevat dit boek een uitgebreide bibliografie van zijn werk.

ISBN 90 6194 167 9

f 155,-

Prijswijzigingen voorbehouden

Uitgeverij
Koninginnegracht

Hoe te bestellen

- * tel. 070-3429780
- * fax. 070-3634903
- * antwoordnr. 10734
- 2501 WB Den Haag
- * bij de boekhandel